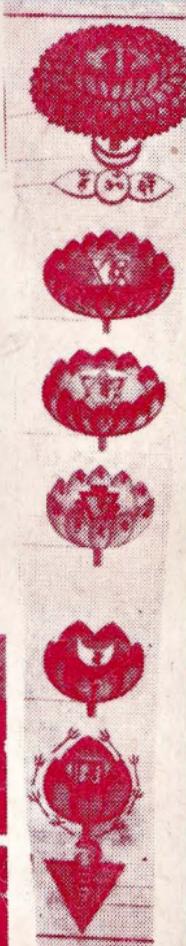
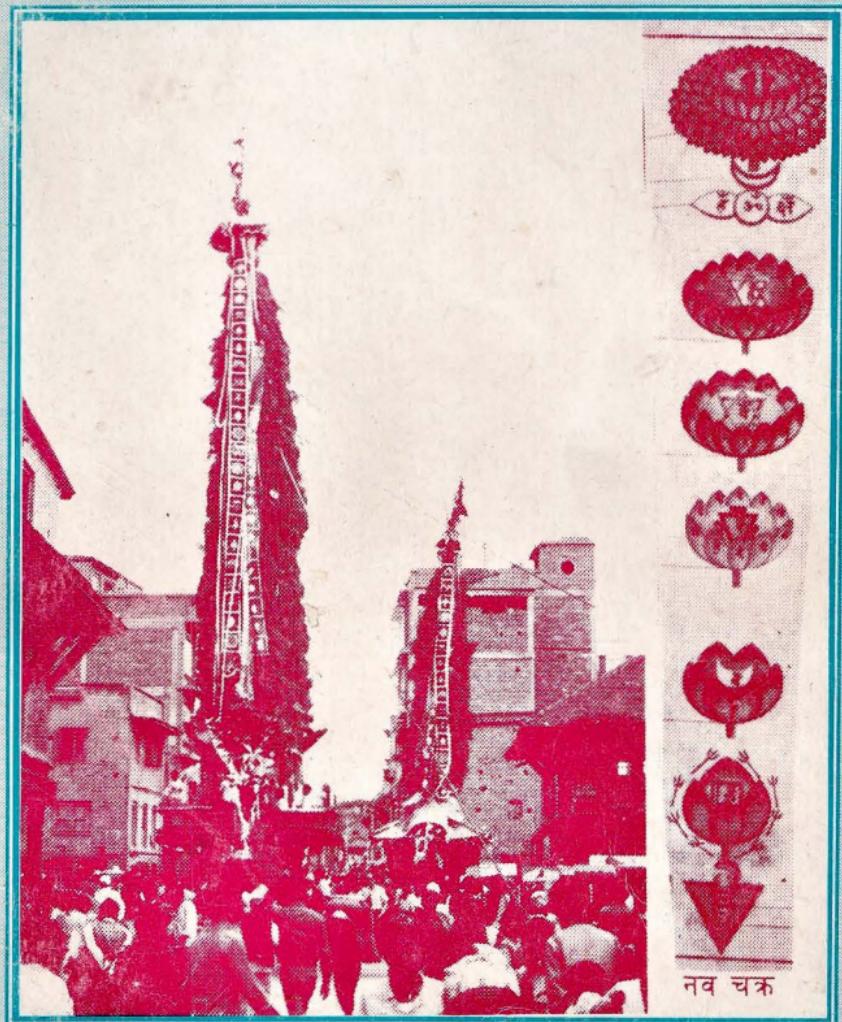

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ

नव चक्र

कुलचन्द्र कोइराला

रवि शाक्य, इखाळै, यल

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ

कुलचन्द्र कोङ्गराला

प्रकाशक

गुठी संस्थान

डिल्लीबजार, काठमाडौं

लेखक

कुलचन्द्र कोइराला

संस्करण

प्रथम

प्रकाशन मिति

२०५२ श्रावण २ (भोटोजात्रा)

प्रति

१०००

सर्वाधिकार

कुलचन्द्र कोइराला स्मृति प्रतिष्ठानमा

कम्प्यूटर टाइप

रोशन कम्प्यूटर

बानेश्वर, काठमाडौं फोन नं. ४७५९९७

मुद्रक

साभा प्रकाशनको छापाखाना

पुल्चोक, ललितपुर

मूल्य रु.६०/-

प्रकाशकीय

गुठी संस्थानमा लामो समयसम्म सम्बद्ध रही गुठीका जात्रापर्व, परम्परा, मठ-मन्दिर, पूजाआजा, मठाधीश, महन्त, पुजारी आदिका बारेमा गहन अध्ययन र अनुसन्धान गरी व्यापक अनुभव सँगाल्न पाउनुभएका कुलचन्द्र कोइराला नेपालको संस्कृतिको बारेमा गहन अध्ययन र दखल राख्नुहुन्थ्यो । यसभन्दा अगाडि उहाँका इन्द्रजात्रा र नेपाली खस-बाहुनका कुलदेवता मष्टो नामक पुस्तक गुठी संस्थानले नै प्रकाशन गर्ने अवसर पाएको थियो । यो कृति पनि गुठी संस्थानसँग सम्बन्धित जात्राको विषयमा लेखिएको हुँदा यसलाई हामीले प्रकाशन गर्ने प्रयास गरेका छौं । विद्वत् पाठकवर्गले यसलाई अध्ययन गरिदिनुभएमा हामी हाम्रो प्रयास सार्थक रहेको ठान्नेछौं ।

अन्तमा, यस पुस्तकको भाषा-सम्पादन गरिदिनु-भएकोमा श्री हरि मञ्जुश्रीलाई धन्यवाद । र, कुलचन्द्र कोइराला स्मृति-प्रतिष्ठानले कुलचन्द्र कोइरालाको यो पाण्डुलिपि प्रकाशनार्थ हामीलाई दिएकोमा आभार व्यक्त गर्दछौं ।

२०५२ असार २७

- गुठी संस्थान
केन्द्रीय कार्यालय,
डिल्लीबजार काठमाडौं

भूमिका

प्रस्तुत ग्रन्थ अत्यन्त खोजपूर्ण र सैद्धान्तिक दृष्टिबाट आफैमा परिपूर्ण भए तापनि मत्स्येन्द्रनाथको रथयात्रासँग गाँसिएको रोचक कथा तथा सो कथाको तानाबानामा कलात्मक रूपमा कुँदिएका नेपाली सांस्कृतिक, धार्मिक र ऐतिहासिक परम्पराका अनुपम उदारवादी र समन्वयवादी फूलगुच्छाहरू र मनमोहक मालाहरूको यत्किञ्चित् परिचय गराउने प्रयास नै यस भूमिकाको वाञ्छित लक्ष्य हो ।

आजभन्दा करीब १५०० वर्षअघि एक थोपासम्म पनि पानी नपरी १२ वर्षसम्म भयङ्कर खडेरी पर्दा अनिकाल र भोकमरीको कारण काठमाडौं उपत्यकामा अभूतपूर्व हाहाकार मच्चियो । पीडित प्रजाको दुःखद पुकारबाट चिन्तित भक्तमुरका लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवले गुहार मागदा त्यसताकका तान्त्रिकशिरोमणि वयोबृद्ध शान्तिकार बजाचार्यको परोपकारी मन परिलयो । तदनुसार स्वयम्भूनिवासी बजाचार्यज्यूले ध्यान दृष्टिबाट हेर्दा उपत्यकावासीहरूसँग आगो भएका गुरु गोरखनाथ समय-सहकालको लागि पानी वर्षाउनमा प्रमुख कारकतत्त्व हुने नागहरूलाई जबर्जस्ती धिच्याई तिनको ठाउँको आसन बनाई हठयोगमा समाधिष्ठ भएका र किचाइले निसास्सिएका नागहरू पनि छटपटाइरहेका देखे । हठयोगीन्द्रको रीस मर्नु र हठ हट्नु असम्भव महसूस गरी मनस्वी शान्तिकरज्यूले उपायको खोजी गर्दा श्रीगोरखनाथका पूज्यपाद गुरु श्रीमत्स्येन्द्रनाथ कामरूपका (आसाम) यक्षराज शशिराज र

यक्षिणी रानी मायाको कान्छो छोराको रूपमा अवतार धारण गरेको दिव्य दृष्टिले देखे । गुरुको आगमनमा चेला सम्मानार्थ उठनुपर्ने र त्यस्तो मौका छोपी नागहरू फुत्किंदा स्वभावतः वर्षा हुने अचुक हतौडी पत्ता लगाई प्रसिद्ध तान्त्रिकले राजामा सोहीअनुसार बिन्ती चढाए ।

सिद्धस्वरूप तान्त्रिकले बताएको उपायमा अटल विश्वासी तथा प्रजाको पीरमर्का हटाउन भगीरथ प्रयत्नशील राजा नरेन्द्रदेव श्रीमत्येन्द्रनाथलाई नेपाल भित्र्याउन आफै अग्रसर भए । बृद्धावस्थाको कारण यात्रा गर्न असमर्थ श्री शान्तिरक्षितले आफ्ना सुयोग्य तान्त्रिक चेला श्री बन्धुदत्त आचार्यलाई पर्न आउने सबै बाधा-विरोध हटाउने आदेश र आशीर्वाद सहित राजाको साथ लगाए । खडेरीको खपिनसक्नु मारमा परेका कृषक प्रजाको तर्फबाट अगम्य र अज्ञात कामरूपको यात्रामा सहर्ष कम्मर कसी ललितपुरका रथनचक्र अथवा ललित ज्यापू राजाको पछाडि लागे । श्रीगोरखनाथको अटुट योगासन थाप्लोमा खपी भोक, प्यास र गन्हौं भारको मारमा परेका आफ्ना बन्धुबान्धव नागहरूको छुटकाराको कामना राख्ने कर्कोटक नाग कामरूपको लागि दक्षिणतिर प्रस्थान गरेको राजकीय टोलीको क्षमता, बुद्धि र युक्तिको कठोर परीक्षा लिने मनसायले कटुवाल दहनेर विकराल मनुष्यभक्षी रूप धारण गरी बाटो छेकी पर्खी बसेका थिए । राजाको विनम्र भक्तिबाट प्रसन्न भएका नागराज प्रार्थना गरेअनुसार राक्षसी रूप त्यागी रौप्रमाणको सूक्ष्मरूपमा परिणत हुँदा बन्धुदत्तले तान्त्रिक बलको आधारमा नागलाई सानो बट्टामा फुस्कन नपाउने गरी थुने । राजाको विनम्रता र आचार्यको तान्त्रिक तागतबाट सान्है प्रभावित कर्कोटक नाग आफ्नो समेत आशय पूरा हुने ठानी कार्यसिद्धिको वरदान दिई आफै पनि

सहर्ष र उत्साहपूर्वक राजकीय टोलीमा सम्मिलित भए । बाटोमा अनगिन्ती अप्ल्याराहरू र अनेकौं बाधा-विरोधहरू झेल्दै सो टोली भिजाएको शरीरको भाग तुरुन्त ढुङ्गा हुने पानीको चमत्कारी प्रकृति भएको शीला नदीको किनार पुग्यो । वारि-पारि किनारका सुकेका रुखमा नागले एकातिर टाउको र अर्कोतिर पुच्छरले बेरी फेरो कस्दा बनेको डोरे तुइन तरी टोली-सदस्यहरू पार भए । तर नागले पुच्छरको टुप्पो जोगाउन नसकी पानीमा पर्दा ढुङ्गा भएर खसेकोले पुच्छर ठुटे भयो । नागहरूलाई राहत दिलाउने काममा कठोर त्याग र परिश्रम गरेको कारण लिंडे पुच्छर भएका कर्कोटकको सम्मानमा तदुपरान्त सबै नागहरू कृतज्ञतापूर्वक ठुटे भए ।

शीला नदीपारि आगन्तुक र अपरिचित व्यक्तिले प्रवेश नपाउने, नरभक्षी राक्षस, भूत, प्रेत आदिको आठै प्रहर चनाखो पालो-पहरा रहेको यक्षराजको डरलागदो राज्य थियो । घनघोर जङ्गलको एकान्त कुनामा लुकी शाही टोलीले सफलता र सिद्धिको लागि विधि-विधानअनुसार सम्पन्न गरेको पुरश्चरणको सिद्धिबाट प्रोत्साहित भई सो टोलीले नगर-प्रवेशको गोप्य योजना रचना गन्यो । योजना र आपसी गोप्य सरसल्लाहअनुसार नागले अदृश्य रूप धारण गरी यक्षराजका आन्द्रा दाँत किटी बेरेर बस्ता भयझर पेट दुखी छटपटिएर राजा रून र कराउन लागे । भएभरका औषधि-उपचार गर्दा पनि राजाको रोग घट्नुको सट्टा बढ्दै गएको कारण राजदरवारमा छाएको निराशाको मौका छोपी नेपाली राजकीय टोलीले वैश्यको बाना र भेष बनाई राजाको अचूक औषधि गर्ने आफ्नो शीण र शक्तिको विज्ञापनी नारा लगाउदै मोहिनी हालेका राँगा, का र भेडाको मासु तथा मघको कोसेली बोकी नगर प्रवेश गर्दा कडारूपमा कायम

गरिएको निषेधाज्ञा निष्क्रिय भयो । राजालाई निको पार्न सके मागेको चीजवस्तु पाउने र नसके ज्यान गुमाउनुपर्ने बोलकबोलमा औषधि-उपचार शुरू भयो । चढाएको कोसेली राजाको आज्ञाअनुसार राक्षसी फौजले बाँडचूँड गरी खाई उत्सव मनाउँदा कूर, कडा र क्रोधी राक्षसहरू अलच्छी, निर्बल र शिथिल हुन लागे । आफै बोक्सी र आफै भाँक्रीको नाटक-रचयिता श्री बन्धुदत्तले भाडफूक र औषधि-उपचारसम्बन्धी गरेको स्वाडअनुरूप सूक्ष्मरूपी नाग छिउँकदा राजाको नाकबाट निस्की बाहिर हुँदा राजालाई तुरुन्त बिसेक भयो र दरवारमा खुशीयाली छायो ।

काम फत्ते हुने खुशीले फुलेको छाती र चमत्कारी औषधि-उपचारको अनुपम अनुभव र शीपको चौतर्फी प्रशंसामा उठेको नाक लिएर नेपाली टोली बोलावटअनुसार राजदरवार पुर्यो । बोलकबोलअनुसार राजा नरेन्द्रदेवले हात जोडी नेपालको कल्याणको लागि कान्छा राजकुमारलाई नेपाल लैजाने अनुमतिको लागि विन्ती चढाए । धर्मसंकटमा परेका यक्षराजले कान्छो छोरोमाथि आमाको मात्र हकदैया लाग्ने बाबुको हक-अधिकार नपुग्ने परम्परागत धर्मको सहारा लिए । राजाज्ञानुसार अनुमतिको लागि नेपाली याचक टोली रानी मायाछ्वेउ नम्रतापूर्वक उभियो । प्राणभन्दा प्यारो र आँखाको नानीजस्तो बालक कान्छो छोरोलाई मागी नाउँ-गाउँसम्म नसुनेको परदेश नेपाल लाने माग रानी मायाको कानमा बज्रपात भयो । रीसले रानीको आँखीभौं टेढा, आँखा राता-राता, ओठ फरफराएका र शरीर थरथर काँपेको देखता नेपाली टोलीको आशामा असिना पन्यो । लगाएको गुण नविर्सी वैद्य टोलीलाई ज्यान सजाय नगर्ने र तुरुन्त देश छोडी नभागेमा अविलम्ब प्राणदण्ड दिने रानीको कठोर निर्णय सुन्नासाथ सो टोली दरवारबाट सुइँकुच्चा ठोकी अधि

पुरश्चरण गरेको एकान्त ठाउँमा लुकी मन्त्रणा गर्न लाग्यो । राजाको विवशता र रानीको क्रोधाग्निबाट लक्ष्यपूर्तिमा परेको बाधा हटाउन असम्भव सम्भवी आफ्नो कार्यसिद्धि गर्न अदम्य साहसी र दृढप्रतिज्ञ नेपाली टोली स्वयं मत्स्येन्द्रनाथलाई मोहनी लगाउने उपायमा व्यस्त रह्यो । आचार्यद्वारा अभिमन्त्रित सिन्दूर जिबोमा राखी सूक्ष्मरूपी कर्कोटक नागले कान्छा यक्ष राजकुमारलाई लगाउँदा कामरूप छोडौँ-छोडौँ जस्तो लाग्ने उच्चाटन र नेपाल जाऊँ-जाऊँ लाग्ने सम्मोहनले एकासि र एकैपटक बालक मत्स्येन्द्रको मन र मस्तिष्कलाई छोप्यो । मन्त्रबलले परिवर्तित भएका कान्छा छोराको चालढालबाट सशङ्खित रानी पालो-पहराको थप व्यवस्था गरी स्वयं आफै कान्छा राजकुमारको खोपीको ढोकामा सुत्न थालिन् । यसप्रकार मन मन्त्रबलको कैदमा र तन कडा नजरबन्दीमा परेका मत्स्येन्द्रले देखाएको सपनाअनुसार आचार्य बन्धुदत्तले अनुष्ठान गरी आह्वान गर्दा थापेको कलशमा प्रवेश गर्न भमराको रूप धारण गरी कोठाबाट भाग्न लाग्दा सब्दो र संभव यत्न र प्रयास गर्दा पनि भाँको फिंजाई ढोकामा सुतेकी आमाको यौटा रौं नाघिंदा नाथका दुई पाउमा कुष्ठरोग लाग्यो ।

भमराको रूपमा मत्स्येन्द्रनाथ प्रविष्ट भएको कलश बोकी नेपाली टोली स्वदेश भाग्न लाग्दा राक्षसी फौजले कैयौं पटक कलश खोसाखोस गच्यो । कोसेली खाई कमजोर भएको राक्षसी फौजले सहायता र सहयोगको लागि तान्त्रिक विधिअनुसार श्री आचार्यद्वारा आवाहित हरिसिद्धि, हयग्रीव, नन्दकुण्ड र लुप्तसंहार भैरवहरूको सामना गर्न नसके तापनि यक्षिणी रानी मायाको नेतृत्वमा नेपाली टोलीको पीछा गर्न छोडेन । यसप्रकार लखेट्दै आउने राक्षसी

जमातलाई बाटो पत्ता लगाउन नसक्ने गरी दिग्भ्रममा पार्न छर्नासाथ सर्लक्क घनघोर जङ्गल हुने तान्त्रिक शक्तिसम्पन्न सल्लाको बीऊ आचार्य बन्धुदत्तले लम्किदै र पछाडि छर्दै गरेको कारण कटुवाल दहसम्म उम्रेको घना र कालो जङ्गलमा कामरूपवासी सेना रनभुल्लमा परी कुहिरोको काग भयो र राजकीय टोली स्वदेशको सीमानाभित्र पस्नासाथ मृगस्थलीमा ध्यानमग्न श्रीगोरखनाथ गुरुको सम्मानमा जुरूकक उठ्ता १२ वर्षसम्म निस्सासिएका नागहरूले यताउता खस्क्ने मौका पाउँदा उपत्यकामा राम्रो वर्षा भई चारैतिर खुशीयाली फिंजियो । उता स्वदेशको माटो र राक्षसी फौजको दिशाविहीनताबाट आश्वस्त नेपाली टोली वागमतीमा आएको बाढीले भरिपूर्ण कटुवाल दहको शान्त र शीतल किनारामा बसी विश्राम गरिरहेको बेला चराको रूप धारण गरी जङ्गलमाथि उडेर पछि लागेकी रानी मायाले कलशलाई दहमा घोप्ट्याइदिएको कारण हालसम्म सो दहमा मत्स्येन्द्रनाथको एक हात र एक पाउको अवशेष छ । पुनः विधिविधान अनुसार अनुष्ठान गरी आट्वान गर्दा दहबाट निस्की भमराको रूपमा कलशमा प्रवेश गरेका मत्स्येन्द्रनाथलाई नेपाली टोलीले ललितपुर भित्र्याए ।

त्यहाँ पुग्नुभन्दा अधिसम्म तीन जीऊको एकै ज्यान भएको नेपाली टोली देवतालाई कहाँ स्थापना गर्ने भन्ने विषयमा आपसी राय नमिली तीन चिरामा फाट्यो । मुख्यतः तान्त्रिक साधनाबाट काम फत्ते भएको सम्भन्ने आचार्य आफ्नो जिल्ला काठमाडौंमा नै देवस्थल बन्नुपर्छ भन्ने बौद्धिक तर्क दिन थाकैनथे । ज्यापूलाई भरिया, आचार्यलाई प्रोहित र आफूलाई मुख्य यजमान मान्ने राजा देवस्थलको लागि भक्तपुरलाई अग्रपत्तिमा पार्न अग्रसर थिए । अज्ञात प्रदेश कामरूपबाट भारी बोकी कलश ल्याउँदा

सबभन्दा बढी शारीरिक कष्ट सहेको आधारमा ज्यापू
देवस्थल स्थापनाको दावीमा ललितपुरलाई अग्राधिकार
दिइनुपर्ने माग राख्तथ्यो ।

मुद्दा नसुलझी बटारिएकाले सबैभन्दा वयोबृद्ध
व्यक्तिबाट न्यायाधिकरण गराइमाग्ने तीनैजनाको विन्तीपत्र
ललितपुर दरवारमा पुर्यो । पत्ता लगाइएको त्यस्तो पुर-
बृद्धलाई आफ्नो पुरको पक्षधर बनाउन ललितपुर नरेशले
नून मिलाएको दही लिएर आठपहरियाले इन्साफकर्तामा
छनौट भएको खुशीयालीमा सगुनका रूपमा खुवाएंपछि
राजाको मनसाय कानमा फुक्दा धर्मसंकटमा परेका बूढा
इन्साफ गर्दा असत्य बोलेमा तुरुन्त जमीनमा धस्सी मर्नुपर्ने
भाकल र बोलकबोलअनुसार तलदेखि माथिसम्म
खप्ट्याइएका सातकाठे उखल (ओखल) माथि चढी बस्ता
धरमराए । साँचो बोलेमा राजाले ज्यान लिने र भूटो
बोलेमा धर्मभाकलले पाताल धसाउने अवश्यम्भावी मृत्यूको
पासोमा परेका इन्साफकर्ता बूढाले ललितपुरकै पनपक्ष
लिएका हुँदा^१ सात उखलसहित पाताल धस्सिंदा परेको
खालटोको अवशेष अहिले पनि ललितपुरको ठिटोलमा
देखिन्छ ।

परिबन्द परी ललित ज्यापूकै विजय भए तापनि
श्रीमत्येन्द्रनाथको रथयात्रा भक्तपुर नरेश नरेन्द्रदेवको मन र
धन, बन्धुदत्त आचार्यको बुद्धि तथा ललित ज्यापूको बलको
संयुक्त र सक्रिय प्रयासको प्रतिफलको रूपमा प्रारम्भ भएको
हो । रथयात्राको पहिलो निमन्त्रणा ताडपत्रमा लेखी
भक्तपुरका राजालाई टक्राउने परम्पराको अविरलताको
रूपमा हाल पनि ललितपुर गुठीबाट राजप्रतिनिधि भक्तपुर
गुठीलाई ताडपत्रमा नै निम्तो लेखिन्छ र भक्तपुरबाट

राजचिन्हको रूपमा तरवार नआई यात्रा प्रारम्भ हुँदैन । मुख्यतः म्हैपीको माटो र कटुवाल दहको पानीबाट बनाइएको मत्स्येन्द्रनाथको पहिलो मूर्तिका प्रसिद्ध मूर्तिकार हाल मत्स्येन्द्रनाथको मूर्ति बनाउने नेकु श्रेष्ठका पुर्खाले नाथको कलेवर-सेवा गर्ने प्रबल इच्छा प्रकट गर्ने राजा नरेन्द्रदेवलाई उपयुक्त मौका प्रदान गर्न भगवान्का दुवै आँखा अलि नमिल्दा बनाएकोमा राजाले सच्याएको घटनाले परम्परागत अक्षुण्णता पाई हालसम्म पनि प्रत्येक रथयात्राको समयमा भक्तपुरको राजप्रतिनिधिबाट सो सच्याउने काम हुन्छ, जसलाई मत्स्येन्द्रनाथको आँखा खोल्ने भन्दछन् । ललित ज्यापूका सन्तान मानिने मालिनीले नै कटुवाल दहबाट कलश बोक्नुपर्छ र नाथलाई चढाउने जल पनि उनैले ल्याउनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था छ । रथको लागि आवश्यक पर्ने रुख-काठ वसी नामक रकमीले काट्ने, बाराही नाउँका रकमीले रथ बनाउने र यंगाल नामक रकमीले बेतको काम गर्ने परम्परा छ । बन्धुदत्त आचार्यका सन्तान कहलाउने बज्ञाचार्य र शाक्यहरू पानेज्यू (पुजारी) को नामले प्रसिद्ध छन् । ज्योतिषको कामकाजको लागि प्रख्यात चार थर ज्योतिषहरूको व्यवस्था छ र वैदिक पाठ-पूजा र शान्ति-स्वस्तिको लागि राजोपाध्याय र जोशीहरूको परम्परा मान्य रहेको छ ।

मत्स्येन्द्रनाथको रथयात्रासँग पछि अभिन्नरूपमा गाँसिएको भोटोयात्रा हाल रथयात्राभन्दा पनि विशेष लोकप्रियता प्राप्त गरिरहेको छ । कथाअनुसार टौदह निवासी नागरानीका आँखा पाकी असह्य दुखेकाले नागराज कर्कोटकको आज्ञाअनुसार नामूद वैद्यको खोजीमा नाग आठपहरिया टौदहबाट निस्क्यो । वैद्यको खोजखबर गर्दागर्दै थकित र हैरान नागले भक्तपुरको यौटा किसानलाई

जबर्जस्ती बोकी दहभित्र लागयो । नामूद वैद्य नभए तापा、
किसान भारफुके अवश्य रहेछ र नागिनीलाई साधारण
मन्त्रतन्त्र र फुकफाक गरी आपनै कानको बोटीको मैल
फिकी दुखेको आँखामा लगाउँदा अचम्मको असर परी
नागरानीका आँखा ठीक भए । स्वास्नीको दुःख-दर्द एककासि
हटेकोमा प्रफुल्लित कर्कोटकले किमती रत्नजडित
भलभलाकार यौटा भोटो किसानलाई बकस दिए । गाउँमा
धाक-रवाफ फिजाउन किसानले सधैं सो लगाई किसानी
काम गर्न खेतमा जाने गरेकोमा एक दिन बढी परिश्रम र
गर्मीको कारण पसिनाले लथपथ हुँदा भोटो खुसाइ डोलमा
राखी फेरि काममा व्यस्त हुँदा मौका छोपी यौटा भूतले भोटो
चोरी बेपत्ता भएछ । ललितपुरका राजा वरदेवको पालामा
मत्स्येन्द्रनाथको रथयात्रा जाउलाखेल पुगेको समयमा चोरेको
भोटो भल्काई फुर्तिसाथ चोर भूत यात्रा हेर्न रमाएर चारैतिर
नजर घुमाई उभिरहेका थियो । यत्तिकैमा यात्रा हेर्न आएका
भोटो गुमाउने भक्तपुरे किसानको आँखा आफूले नागबाट
बकस पाएको फिलिमले भोटोमाथि परेको परिणामस्वरूप भूत
र किसानमा हातहालाहाल भयो । तेरो र मेरोको समस्या
खडा भई उठेको ठूलो होहल्ला शान्त गर्न प्रहरीबाट
पक्रिएका भूत र किसान दुवै राजाको जुनाफमा पेश गरिए ।
गुजेस्ता गर्न गान्हो पर्ने किसानको हैसियतभन्दा बाहिरको
मणि-माणिक्यजडित अमूल्य भोटो किसानको हुनु असंभव र
मानिनु अन्यायपूर्ण ठहर्ने तर्क र दलीलमा चोर र चलाक
भूत अडिग भएको सुन्दा र देख्दा सूक्ष्मरूपमा यात्रा
हेरिरहेका कर्कोटक नागलाई खपिनसक्नु भई सबैलाई सबै
पूर्ववृत्तान्त सुनाउन कर लागयो । नागले सुनाएको
वृत्तान्तपछि लज्जित चोर भूत भोटो खुसाई नागको पाउमा
फाली मुन्टो निहुराई कल्नेलम ठोक्न लागयो । किसानले पनि

त्यस्तो भोटोको लागि आफू अयोग्य र त्यसको सुरक्षाको लागि आफू असमर्थ भएको स्वीकार्दै नागराजले नै सो भोटो फिर्ता लिनुपर्छ भनी हात जोडी बिन्ती चढाउँदा दिएका बक्सीस फिर्ता लिन नसकिने र त्यसको विधिवत् सुरक्षा र संरक्षण गर्न पनि अत्यावश्यक भएकोले सोही उद्देश्य पूर्तिको लागि धरोहर अथवा नासोको रूपमा किसानको भोटो श्रीमत्स्येन्द्रनाथका पाउमा सुरक्षित राखियो । श्रीमत्स्येन्द्रनाथका पाउमा यसप्रकार धरौटी चढाइएको सो भोटो प्रथम पटक स्वयं राजा वरदेवले रथमा चढी तीन दिशातर्फ फर्की तीन पटक क्रमशः देव, मनुष्य र नाग; राजा नरेन्द्रदेव, आचार्य बन्धुदत्त, ललित ज्यापू र कर्कोटक नाग तथा चोर भूत, भक्तपुरे किसान र यक्षलोकलाई लक्षित गरी देखाएको हुँदा आजसम्म सो परम्परा शाही सजधजका साथ हुकुम बक्से अनुसार ललितपुर गुठी अड्डाप्रमुखले परम्पराअनुसार देखाई भोटोयात्रा सिद्धिनासाथ शाही उपस्थितिमा नै भोटोलाई बाकसमा बन्द गरी लाहाछाप लगाई श्रीमत्स्येन्द्रनाथकै पाउमा सुरक्षित राखिन्छ । यसप्रकार लिच्छवि कालबाट प्रारम्भ भएको ललितपुरको रातो मत्स्येन्द्रनाथको रथ र भोटोयात्रा अटूट र अविरलरूपमा प्रत्येक बाह्न वर्षमा बुझ्मती र बाँकी एघार वर्षसम्म पुल्चोकबाट रथारोहण गराई शाही समुपस्थिति र सम्मानका साथ मनाइने परम्परा र तोकिएको विधि-विधान व्यवहारमा हालसम्म क्रियाशील रहेको छ ।

ऐतिहासिक तिथिमिति र तथ्य आफ्नै ठाउँमा महत्त्वपूर्ण हुने भएता पनि धर्मको र संस्कृतिको क्षेत्रमा जनविश्वास, आस्था, श्रद्धा पौराणिकताले रोचक र अग्रणी स्थान ओगट्ने सत्यको साक्षी स्वयं विश्व-ईतिहास खडा छ । यस दृष्टिबाट मत्स्येन्द्रनाथको गाथा पनि कुनै

अपवादको रूपमा नदेखिने कुरा निर्विवाद छ । अद्भुत र चमत्कारी कथानकमा नेपाली सांस्कृतिक मान्यता र मूल्यको कलात्मकरूपमा काढिएका कारचोपीहरूले भरिपूर्ण मत्स्येन्द्रनाथको कथा र रथयात्रा नेपालको अनुपम सहिष्णु र समन्वयवादी जीवन-दर्शन र अद्वितीय दृष्टिकोणको अति उज्ज्वल सिंगो ऐना हो भन्नुमा अत्युक्ति नभई वास्तविक सत्यको समर्थन र पुनरावृत्ति हुनेछ । हरिहरको एकरूपता, विष्णु-बौद्धको तादात्म्यता (कलियुगे बौद्धावतारे) तथा शिव-बौद्धको अन्तर्निहित एकताका अनेकौं जीवन्त उदाहरणहरू अधिराज्यमा यत्रत्र-सर्वत्र पाइने भएता पनि नेपालका सम्पूर्ण सम्प्रदाय र समुदायहरूद्वारा मान्य र पूजित आ-आफ्नो इष्ट वा कुलदेवताका स्वरूपहरूको समष्टिगत रूप अथवा विराट स्वरूप नै मत्स्येन्द्रनाथको परम्परागत र प्रचलित नेपाली रूप हो । ब्रह्मगायत्रीजापकका सवितु, पाञ्चायनपूजकका आदित्य, नवग्रहका राजा, बौद्ध मतावलम्बीका करुणामय, कमलपाणि र आर्य अवलोकेश्वर मत्स्येन्द्रनाथको रथनिर्माण र यात्रा विशेषतः सौर्यप्रधान प्रष्ट हुन्छ । योगशास्त्रमा वर्णित सहस्रदल अथवा अकुल सागर बज्र्यानीका स्वयम्भू र नाथपन्थीका सूर्य भौतिकरूपमा पृथ्वीमा उदाउने र आफ्ना प्रखर किरणबाट पानीलाई वाफ बनाई बादलमा परिणत गरी वर्षाको कारण बन्ने आदित्य दैविकरूपमा 'विरञ्चनारायण शंकरात्मने' अर्थात् भगवान् शंकर आत्मा भएका ब्रह्मा-विष्णुस्वरूप सूर्यनारायण मानी सनातनी राजोपाध्याय र जोशीहरूले मत्स्येन्द्रनाथको सम्मानमा विशेषतः आदित्यहृदयको पाठ गर्दछन् । अरु देवी-देवताहरू आ-आफ्ना विशिष्ट वाहनहरूमा चढ्ने भएता पनि सूर्यनारायण सातघोडे बग्गीमा राज हुने परम्पराअनुसार मत्स्येन्द्रनाथको रथमा

प्रमुखरूपमा हयगीव भैरव जोतिएको हुन्छ र रथको तीनतर्फ ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर प्रत्येकका सात-सात वटा वाहन र साँढेका धातुनिर्मित मूर्तिहरू रहेका छन् । गोरखपन्थीहरूले मत्स्येन्द्रनाथलाई गुरुका पनि गुरु दादा गुरु मानी जाउलाखेलमा चक्रपूजा गर्ने परम्परा छ । पानेज्यू र शाक्यहरूले बौद्ध बज्रयानी तान्त्रिक पद्धतिअनुसार करुणामयको रूपमा मत्स्येन्द्रनाथको पूजाआजा गर्ने प्रचलन छ र सर्वसाधारण जनताले कल्याणकारी, वरदायक र सुख-शान्ति प्रदान गर्ने तथा सुखद समय र सहकाल फिराउने प्रमुख देवताको रूपमा भक्तिभाव र अर्चना गरी ललितपुरका टोल-टोलमा रमभम र रमाइलो उत्सवका साथ भोज र मनोरञ्जनको आयोजना गरी रथयात्राको भव्यता बढाउँछन् ।

कुनै समयमा पूरा भारतवर्ष, नेपाल र तिब्बतमा ९ नाथ र ८४ सिद्धिको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र चिरस्थायी प्रभाव थियो । नाथ सिद्ध सम्प्रदाय, शिव र बृद्धको अन्तर्निहित एकरूपतामा आस्था र विश्वास राख्ने र योगसाधनाद्वारा कुण्डलिनी शक्ति जगाई अमरत्त्व प्राप्ति, काया-प्रवेश, इच्छानुसारको रूप-धारण, दिव्य दृष्टि, आकाश-गमन, दूर-श्रवण, अभीष्ट वरदान आदि गर्नसक्ने अद्भुत र चमत्कारी शक्ति र सिद्धिको लागि प्रख्यात थियो । यसैको परिणामस्वरूप श्रीमत्स्येन्द्रनाथका चेला श्रीगोरखनाथद्वारा प्रतिपादित हठयोग; श्रीमत्स्येन्द्रनाथकै आशीर्वादप्राप्त पञ्चमकारी सहजयान र तान्त्रिक बज्रयान; तिब्बतमा प्रचलित लामा सम्प्रदाय तथा मत्स्येन्द्रनाथलाई नै गुरु मान्ने काशिमरी कौलावधूत श्री अभिनव गुप्तद्वारा प्रतिपादित शाक्त तान्त्रिक कौल मार्ग हालसम्म साधना र पूजाआजाको क्षेत्रमा मान्य रही व्यावहारिक प्रचलनमा रहेका छन् । विशेषतः शिवस्वरूप श्रीगोरखनाथको वरदानको प्रतिफलस्वरूप

एकत्रित र एकीकरण भएको नेपाल अधिराज्य अतीतमा गोरखा राज्यको नाउँबाट विभूषित हुने; यसका वासिन्दा गोरखाली कहलाउने र यसको बोली गोरखाली भाषा मानिने तथा गोरखाली वीरताको रामोञ्चकारी अभिलेख विश्व-इतिहासको सुनौला पानामा अभिट रहने जस्ता कतिपय ऐतिहासिक योगदान र सांस्कृतिक उपलब्धिहरु नेपाल र नेपालीहरूले नेपालका आराध्यदेव स्वयं पशुपतिनाथलाई आदिनाथ मान्ने नाथ-सम्प्रदाय मुख्यतः गोरक्षनाथबाट वर-प्रसादको रूपमा प्राप्त गरेको कारण नेपालमा नाथ-सम्प्रदायको गरिमामय गाथा अजर र अमर रहनु अस्वाभाविक होइन । सिद्धहरु विधि-निषेधको रेखामाथि हुने र रहने भएता पनि लोक-संग्रहको लागि विधि-निषेधको मर्यादा पालन गरिनुपर्ने र साधकहरूले अनिवार्य रूपमा विधि-निषेधको लक्ष्मणरेखा नाघ्न नहुने सिद्धान्त र अवधारणामा दृढनिश्चयी श्रीगोरखनाथ नाथ-सम्प्रदायमा चलेका पञ्चमकारी विकृतिहरु हटाई शुद्धीकरण गर्न हठयोगको अभियानमा कसिसएर सक्रिय रहेका र सहजयान र बज्ज्यानको प्रभावस्वरूप पञ्चमकारको प्रयोगमा बानी परी अभ्यस्त भएका उपत्यकावासीहरूले भिक्षा नदिएर बेवास्ता गरेको कारण अथवा दिने दाताले तृप्त हुने गरी मनगय खान दिनुपर्ने र खाने भोक्ताले दिएको वस्तु बाँकी नराखी सिध्याउनुपर्ने बोल-कबोलअनुसार गणेशसाधिका साधारण देखिने भट्टीपसल्नीले जति घोप्ट्याए पनि कहिल्यै रित्तो नहुने गरी तान्त्रिक शक्तिबाट नागहरूद्वारा बेर्न लगाई नाथको लागि निषिद्ध रक्सीको सानू माटे भाँडो अघि सार्दा रित्तो पार्न नसकी हार खानुपरेको जनश्रुतिमा वर्णित कारणभन्दा पनि आफ्नो शुद्धीकरणको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षको उपत्यकावासीहरूले भिक्षा नदिई अथवा तान्त्रिक बलले

लज्जित पारी गरेको उपहासको बदला लिन गोरखनाथले नागासन कसी बान्हवर्षे खडेरी पारेको मानिनु र हुनु बढी तर्कयुक्त देखिन्छ ।

वाम-अभिमुख बौद्धमार्गी उपत्यकावासीहरूको कल्याणार्थ कामरूपबाट काठमाडौं आएका गुरु मत्स्येन्द्रनाथको सम्मानमा उठी गोरखनाथले प्रणाम गर्नुपर्ने धार्मिक बाध्यता; अन्यत्र जेसुकै नाता-गोता पर्ने भएता पनि नेपाली परम्पराअनुसार मत्स्येन्द्रनाथका गुरु मानिने श्रीमीननाथको रथ पुल्चोकदेखि सुनधारासम्म श्रीमत्स्येन्द्रको रथको अघि-अघि तानिनुपर्ने मर्यादा-क्रमको अटूट पालना; तथा गुरु श्री शान्तिकर बज्ञाचार्यको आदेशलाई हिन्दू चेला श्री बन्धुदत्त आचार्यले शिरोधार्य गरेको परिपाटी “गुरुब्रह्म, गुरुर्विष्णु गुरुदेवः महेश्वरः । गुरुः साक्षात् परब्रह्मः तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥” अनुसार नेपाली हृदय-स्पन्दनबाट प्रस्फुटित गुरुप्रति राख्नुपर्ने सामाजिक मान र मर्यादाका उज्ज्वल उदाहरणहरू रथयात्राको कथानकसँग उपदेशात्मक भएता पनि कलात्मक रूपमा सिंगारिएका देखिन्छन् । त्यस्तै, आमाको अन्तिम संस्कार कान्छो छोराले गर्नुपर्ने सामाजिक प्रचलनअनुसार त्यस्तो छोरामाथि आमाको मात्र हकदैया पुग्ने सामाजिक मर्यादा र कान्छो छोरामाथि स्वाभाविक रूपमा रहने आमाको विशेष मायाको मनोवैज्ञानिक विषयको नाटकीय चित्रणमा समाविष्ट यक्षिणी रानी मायाले कान्छा छोरा मत्स्येन्द्रनाथको प्राणरक्षाको लागि कामरूपबाट काठमाडौंसम्म अथक र अविरल रूपमा गरेको कठोर संघर्ष, विष्णुस्वरूप बालक छोरालाई चिनी कोकोसहित उडाई वाहन गरूडले वैकुण्ठ लान खोज्दा आमा भाटभट्टीले द्वापरदेखि कलियुगको प्रारम्भको अत्यन्त लामो समयसम्म अद्भुत साहसका साथ पछ्याई खोसी ल्याउन देखाएको

सफल र अद्वितीय मातृस्नेह र मातृशक्तिको असफल नेपाली संस्करणको रूपमा उभिएको छ । बौद्धिक क्षेत्रमा अन्धविश्वास मानिने तर आम जनस्तरमा हालसम्म पनि विश्वास प्राप्त मारण, मोहन र वशीकरणको प्रयोग र सहयोगबाट राक्षसी सेना शिथिल र निर्बल भएको तथा बालक मच्छन्दनाथलाई मोहनी मन्त्र लागेको विवरणले कथानकलाई थप जनप्रिय परिवेश पहिराएको प्रष्टन्ध ।

देवत्त्व मन्त्रशक्तिको वशमा रहन्छ र उपयुक्त अनुष्ठानअनुसारको आह्वानद्वारा देवतालाई आकर्षण गरी नैमित्तिक काम अर्थात् अभीष्ट सिद्धि प्राप्त गर्न प्रभावकारी सफलता उपलब्ध हुन्छ भन्ने धार्मिक साधना-क्रमको वैदिक मान्यताप्राप्त अवधारणामा कालान्तरमा तान्त्रिक पद्धतिले उत्तरोत्तर प्रभावकारिता र व्यापक जनस्तरीय मान्यताको थपेको नेपाली धार्मिक प्रणालीका अनेकौं अनुपम उदाहरणहरूमध्ये श्रीमत्स्येन्द्रनाथको गाथा पनि अद्वितीय रहेको छ । यसै क्रममा आकाशमार्गी महाकाललाई मन्त्रबलले आकर्षण र आह्वान गरी प्रसिद्ध तान्त्रिकले टुँडिखेलको छेउमा स्थापना गरेको; आदिगणेशको यात्रा हेर्न बनारसबाट भक्तपुर आएका भैरवलाई चिनी प्रख्यात तान्त्रिकहरूले स्तम्भन मन्त्रविधि प्रयोग गर्दा पनि पातालमार्गबाट काशी फर्किन तम्सएका भैरवको टाउको काटी पूजाआजाको लागि भक्तपुरमा राखेको; गोखर्ली तान्त्रिकहरूले लमजुङ्गकालीको शक्तिलाई दशैंको पर्वमा आकर्षण गरी गोरखकालीमा विलीन गराएको र दशैंको पर्वमा बजारबाट बाजा बजाउदै गएको लस्करले जमजुँग तान्त्रिकहरूले कालीको शक्तिलाई आकर्षण गरी फिर्ता लेलान् भन्ने आशङ्कामा गोरखकाली राज भएको माथिल्लो दरबारको जमजुँग मुखामुख हुने पश्चिम फर्केको बाटोमा एकछिन

बाजा नवजाउने हालसम्म कायम रहेको प्रथा आदि जस्ता उपाख्यान, कथा र प्रचलनहरूबाट पनि श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई कलशमा आह्वान गरी ल्याएको मान्यतालाई नेपाली परम्परागत तान्त्रिक शक्रि र उपलब्धिको इतिहासले थप सहयोग र सहायता पुऱ्याई निश्चित सम्भाव्यताको सीमारेखाभित्र चिरस्थायी पारेको प्रष्ट हुन्छ ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ जन्मजात राजकुमारको रूपमा जन्मेका; भक्तपुरका नरेश श्री नरेन्द्रदेवको राजकीय नेतृत्वमा कामरूपबाट नेपाल भिन्नाइएका; ललितपुर नरेश श्री वरदेवको सफल कूटनीतिक चतुर्याइँबाट ललितपुरमै स्थापना गरिएका; तथा रथयात्रा सुसम्पन्न गरिने अक्षुण्ण परम्परा भएका हुँदा नेपाली राजकाज, सामाजिक नीति, राजनीति र कूटनीतिको क्षेत्रमा पनि गहिरो र अभिट छाप पर्ने परम्पराहरूको सूजना र सम्बर्द्धन गर्न व्यापकरूपमा मान्य र प्रभावकारी हुने जनप्रिय गाथाहरू रथयात्राको अनुष्ठानसँग अभिन्नरूपमा जीवन्त रहेका छन् । “राजा सुख त प्रजा सुख, प्रजा सुख त राजा सुख” भएको मानिने र हुने नेपाली मौलिक नीतिगत श्रुतिको भएको प्रस्फुटन “प्रजा मोटा भया दरबार बलियो हुन्छ” भन्ने नेपाल-निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य-उपदेशअनुसार सधै समर्थित र अनुमोदित हुन सक्ने राजाप्रजाको सुखद र घनिष्ठ सुसम्बन्ध नेपाली राजकाजको विशेष मौलिकताको रूपमा स्थापित रहेको तथ्य आजभन्दा १५ सय वर्षअघि प्रजाको सङ्कट टार्न भक्तपुर नरेश श्री नरेन्द्रदेवले कामरूपसम्म गरेको कठिन पैदल जावत-आवत यात्राबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । ठूलो र महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न जत्तिको प्रशंसनीय साधना र स्रोतको दरकार पर्छ; त्यस्तो महान् प्राप्तिलाई टिकाइराख्न भन् बढी पसिना

चुहाउनु अनिवार्य हुन्छ भन्ने नीतिको बेवास्ता गर्दा अथवा “भाइ फुटे गँवार लुटे” भन्ने जनस्तरमा व्यापक र बुद्धिमत्तापूर्ण श्रुतिलाई विर्सिदा श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई भक्तपुर लैजान राजा नरेन्द्रदेव असफल भएका र “द्वैर्विवादः तृतीयस्य लाभः” को कूटनीतिलाई प्रयोग गर्न सिपालु ललितपुर नरेश श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई आफ्नै पुरमा स्थापित गर्न सफल भएका कूटनैतिक निपुणता र अनभिज्ञता भल्काउने कथा-उपकथाहरूको श्रृंखला पनि रथयात्राको परम्परासँग गाँसिएर रहेको छ । मोहनी मन्त्रबाट अभिमन्त्रित पराईको कोसेली रमाएर खाने कामरूपी राक्षसी पल्टनको नैतिक बल घट्न गई शारीरिक सामर्थ्य शिथिल हुनु सबै दृष्टिकोणबाट स्वाभाविक भएकोले त्यस्तो विकृतिबाट राजकाजलाई बच्न-बचाउन उपदेशात्मक रूपमा र सो गर्न सके अनिष्ट र विनाश अवश्यम्भावी हुने चेतावनीको रूपमा उल्लेखित सो घटना श्रीमत्स्येन्द्रनाथको कथा-पुराणसँग अविस्मरणीय रूपमा गाँसिएको र राजनैतिक शिक्षादीक्षाले भरिएको साधारण ज्ञान र व्यवहार-विषयक कलात्मक मौलिकता हो ।

चोरेको भोटो चोर भूतलाई नै दिंदा “चोरलाई चौतारो र साधुलाई शूली” हुने; सदुपयोग र संरक्षण गर्न अयोग्य र असमर्थ भक्तपुरे किसानलाई फिर्ता दिंदा कुपात्रमा परी प्रतिवाय अर्थात् पाप लाग्ने; दाता कर्कोटक नागले तै फिर्ता लिंदा आफैले थुकेको थुक आफैले चोरे सरहको अनैतिक, अमर्यादित र घृणित कर्म हुने तथा केही नगर्दा राष्ट्रको सांस्कृतिक निधिस्वरूपको रत्नजडित अमूल्य भोटोको सुरक्षा हुन नसक्ने जस्ता जटिल र काँढेजेरले बटारिएको समस्याको समाधानको उपाय खोज्दा सो भोटो देवार्पण गरी मत्स्येन्द्रनाथको पाउमा चढाउने, त्यसको सुरक्षाको जिम्मा स्वयं राजाको काँधमा पर्ने, तथा सो भोटो सुरक्षित राखिएको

छ भन्ने प्रमाणको रूपमा सार्वजनिक जवाफदेही फर-फस्टोट गर्न राजाले नै प्रत्येक वर्ष जाउलाखेलमा हुने भोटोयात्रामा देखाई प्रदर्शन गर्नुपर्ने अर्थात् देवस्व राजस्वमा नआउने तर देवस्वको संरक्षण र सुरक्षा राज्यकै प्रत्यक्ष जवाफदेहीभित्र पर्ने तथा त्यस्तो जवाफदेही पूरा गरेको प्रत्यक्ष प्रमाण राज्यले सार्वजनिक गर्नुपर्ने नेपालको मौलिक गुठीको अवधारणाको विकास र संरक्षणमा मत्स्येन्द्रनाथको रथयात्राको क्रिया-प्रक्रियाबाट अद्वितीय योगदान पुगेको तथ्य हालसम्म पनि शाही समुपस्थितिमा हुकुम बक्सेबमोजिम भोटो देखाउनुपर्ने र देखाइने अटूट परम्पराबाट प्रष्ट प्रदर्शित हुन्छन् । यसैको प्रत्यक्ष प्रतिफलस्वरूप गुठी संस्थान खडा हुनुभन्दा अधिसम्म सम्पूर्ण सरकारी खर्चमा सरकारी प्रशासनिक निकायद्वारा तोकिएका धार्मिक कामकाजमा मात्र खर्च हुने र गर्ने गरी देवस्व अर्थात् गुठीको आयको व्यवस्था गरिने कडा प्रशासनिक परिपाटी कायम रहेको थियो । यसको अपवादको रूपमा श्री ३ मोहनको समयमा शासक राणा खान्दानका सदस्यहरूले नै गुठीको देवस्वबाट करीब ११ लाख लिएको ऋण डुबी अलपत्र भएको प्रक्रियाबाट शिवस्वको नेपाली परम्परागत ऐतिहासिक, धार्मिक र सामाजिक मान्यता र मूल्यमा शुरू भएको न्हास र अवमूल्यन क्रमशः र अविरल रूपमा बढौ गई सोचनीय र अशोभनीय अवस्थामा पुगेको वर्तमान स्थिति सबैका सामु छर्लङ्ग छ ।

राष्ट्रिय सङ्कट टार्ने विषय होस् अथवा राष्ट्रिय स्तरको मंहान् उपलब्धि प्राप्त गर्ने सिलसिला होस्, त्यस्तो उल्लेखनीय अभियान नेपालको राष्ट्रिय र ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा सुसम्पन्न हुने र हुनसक्ने नेपालीपन र व्यक्तित्वको प्रथम र प्रष्ट उदाहरण श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई

नेपाल भित्र्याउन कामरूप गएको राजकीय टोलीको सफलताबाट नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा उजागर रहेको छ । यसै प्रसङ्गमा; वर्तमान नेपालका निर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायणको “चार वर्ण छत्तीस जातको साभा फूलबारी” सृजना गर्ने प्रेरणादायी र वरद सपना पनि राजा-प्रजाकै संयुक्त त्याग-तपस्याबाट साकार भएको तथ्य उल्लिखित परम्परागत नेपाली राष्ट्रिय स्वभाव र चरित्रकै परिवर्द्धित रूप र अभिव्यक्ति मानिनु बढी उपयुक्त र प्रासङ्गिक हुने कुरा नकार्न सकिन्न । त्यस्तै, नेपाल र नेपालीहरूलाई जहानिया राणा-निरंकुशताबाट मुक्त गरी प्रजातन्त्रको उदय गराउने उद्देश्यले उन्मुख २००७ सालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको सफलता र श्रेयको कारण पनि नेपाली शैली र स्वभावअनुरूपको राजा-प्रजाको संयुक्त त्याग र बलिदानको ऐतिहासिक परम्परागत योगलाई नै मान्न कर लाग्दछ ।

यसै सन्दर्भमा, नेपाली जनमानसमा धड्कनको रूपमा रहेको ‘नूनको सोभो’ र ‘माटोको माया’ निर्विकल्प रूपमा गर्नु र मान्नुपर्ने नेपाली राष्ट्रिय जीवन-दर्शनको पहिलो उद्घाटन ज्यौदै पाताल धस्सी नर्क पर्नुपर्ने अवश्यम्भावी अभिशापबाट अविचलित ललितपुरका पुर-बृद्धले राजाको नूनको सोभो र जन्मभूमि ललितपुरको भलो गर्न श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई ललितपुरमै राख्न गरेको निर्णय र योगदान नेपाली राजभक्ति र देशभक्तिको उज्ज्वल कीर्तिस्तम्भको रूपमा नेपाली जनमानसमा स्थापित रहेको छ । मल्ल राजाको नून खाएका नुवाकोटका जयन्त राणाले दिएका ठूलूला प्रलोभनहरूको परित्याग गरी जिउदै छलिनु (छाला टाँस्नु) पर्ने कठोर सजाय सहर्ष स्वीकार गरी यसै मर्यादित परम्परा र राष्ट्रिय व्यवहारको बिंडो जोगाउन पक्ष-

परिवर्तन नगरेको सुनौलो ऐतिहासिक अभिलेख ललितपुरे वयोबृद्धको दूरस्थ प्रतिध्वनि सरह सुनिन्छ । नेपालको राज्यश्रीमा साम्राज्यवादको कालो छाया दक्षिणतिरबाट बढ्न लागेको राष्ट्रिय सङ्कटको घडीमा माटोको इज्जत राख्न प्राणको आहुति अर्पण गर्ने वीर गोर्खाली योद्धाहरूमा स्वनामधन्य सरदार भक्ति थापा र वीर बलभद्र कुँवरले अनेकौं आकर्षक प्रलोभनहरूलाई लत्याई नालापानीमा भएको रणसंग्राममा अंग्रेजहरूको छक्का छुटाई विश्व-इतिहासमा खडा गरेका वीरता, देशभक्ति र राजभक्तिका अनुकरणीय नमूनाहरू श्रीमत्स्येन्द्रनाथको गाथामा अनुमोदित र समर्थित भएको नेपालीपन र जीवन-दर्शन अभिव्यक्त गर्ने सूत्रात्मक श्रृति ‘नूनको सोभो’ र ‘माटोको माया’ बाट अभिप्रेरित भएका मान्नु मनासिब र प्रसङ्गवश तर्क्युक्त देखिने हुन्छ ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ हिन्दू र बौद्ध समानका यावत् समुदाय र सम्प्रदायद्वारा आफै इष्ट देवताको रूपमा पुजिने अनुपम उदार र अद्वितीय समन्वयवादी देवता भएता पनि रथको निर्माण र रथ तानिने मार्गको विचार गर्दा चेला अभिनव गुप्तले व्यापक तुल्याएको कौल मार्गका अवभूत आचार्यको रूपमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ प्रमुख देखा पर्दैन् । नेपालका प्रसिद्ध पीठ र देवस्थलमा स्थापित मृन्मूर्तिहरूको (माटे) प्रत्येक बाह्न वर्षमा म्हैपी पीठको माटोले कलेवर फेरिन्छ । वास्तवमा कलेवर फेर्नु, चोला बदल्नु र पुनर्जन्म हुनु भन्ने शब्दहरू समानार्थमा प्रयोग हुन्धैन् । प्रसिद्ध जगन्नाथजीको आषाढ महिनामा मलमास परेपछि मृत्यु हुने, महिना दिनसम्म आशौच बारिने र नीम-काठबाट मूर्तिहरू स्थापित गरिने परम्परा कायम छ । यसै प्रसङ्गमा, प्रत्येक वर्ष वैशाख प्रतिपदाको मध्य रातमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको मृत्यु हुन्छ । उत्तरायणमा ललितपुर र दक्षिणयनमा बुझमति राज

हुने मत्स्येन्द्रनाथको आत्मालाई आहवानद्वारा कलशमा प्रवेश गराई मूर्तिलाई लगी लखनखेलको डबलीमा राखी शव-स्नान र शृङ्गारको प्रक्रिया अर्थात् महास्नान पूरा गरिन्छ । मध्यरातमा श्रीमत्स्येन्द्रको मृत कलेवरलाई सेतो कपडाले छोपी अशुभ र उल्टो वाजा बजाई शवयात्रा मन्दिरमा लगिन्छ । कटुवाल दहबाट मलिनीले शिव-वीर्य अर्थात् पारो मिलाई बोकी ल्याएको कलशको पानी र म्हैपी पीठको माटोबाट नेकुले मत्स्येन्द्रको नयाँ कलेवर बनाउँदा उभयलिङ्गी अर्थात् अर्धनारीश्वरको रूपमा बनाउनुपर्ने परम्परा छ र शिवरात्रिको पर्वमा मात्र प्रयोग हुने विशेष भोटो मत्स्येन्द्रनाथलाई पहिराउने र मन्दिरमा धूनी जगाउने प्रचलन र परम्परा भएका वैशाख शुक्ल द्वितीयाको दिन सबै दशसंस्कार अर्थात् ई-भू पूरा गरी अक्षय तृतीयाको दिन रथारोहण गराइन्छन् र गुरु मीननाथको अगाडि लगाई श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथयात्रा प्रारम्भ हुन्छ ।

कुण्डलिनी शक्ति, मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्धारख्य, आज्ञा, चन्द्रमण्डल र सहस्रारको प्रतिनिधित्व हने गरी शिखरशैलीमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको नौतले रथनिर्माण गरिने परम्परा छ । रथको ढाँचा र बनावट तैयार गर्दा रकमीहरूले लँ लँ लँ, सँ सँ, हँ हँ आदि पद्धतकका वीजाक्षर र अजपा गायत्रीको नबोली र नबुझी अविरल उच्चारण गरिरहन्छन् । त्यसको अतिरिक्त बेतको काम गर्ने रकमीहरूको अनाहत चक्रको बीज ‘यँ’ बाट नै यँवाल नामकरण भएको अनुमान लगाउन पनि सकिन्छ । सारांशमा, यी सबै तथ्यहरू शक्तिप्रधान शाक्त कुल-कुण्डलिनी अथवा कौलमार्गको अनुमोदन र समर्थन हुने तथ्य अकाट्य हुँदा वास्तवमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई परमपद अथवा परम सिद्धिप्राप्त शाक्त तान्त्रिक शिवस्वरूप

कौलाबधूत मान्नु नेपाली परम्पराअनुसार न्यायसंगत हुने देखिन्छ । रथको बनावट र ढाँचाले मात्र होइन कि रथयात्राको अर्धचन्द्राकार मार्ग पनि चक्रभेदनको यैगिक प्रदर्शन भौतिक रूपमा हुने गरी निर्धारित भएको छ । उदाहरणार्थ रथारोहण गराइने पुल्चोक कुण्डलिनी शक्तिसहितको मूलाधार चक्रको प्रतीक हो । यस चक्रको तल्लो भागमा स्थित स्वयंभू लिङ्गमा वेष्ठित सुषुप्त सर्पाकार कुण्डलिनी शक्तिलाई जगाई उत्तरोत्तर चक्रहरू भेदन गर्दा तत्म चक्रस्थित देवी-देवताको शक्ति प्राप्त र संग्रह गरी अन्त्यमा सहस्रारमा पुरदा साधकले भगवत्तत्व प्राप्त गर्ने यैगिक क्रियाको सफलताको लागि सो चक्रको माथिल्लो भागमा रहने देवता गणेश र शक्तिसिद्धिको सर्वप्रथम पूजाआजा गरी मत्स्येन्द्रलाई रथारोहण गराइन्छ ।

रथका चार पांग्राले मूलाधार चक्रका कमल-फूलका चार पात तथा सो चक्रका देवता गणेश राज हुने चतुष्कोण यन्त्रको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । यक्षस्वरूप शिवपुत्र मत्स्येन्द्र र गौरीपुत्र गणेशमा भावनात्मक समानता रहनु स्वाभाविक हुँदा सो चक्रकमलको फूलको चौथो पत्रमा अंकित रहने 'भै' वीजाक्षर स्वतः जपिरहने भमराको रूपमा आएका मत्स्येन्द्रलाई मूलाधार चक्रस्थित चतुष्कोण गणेशयन्त्रमा स्थापित गर्नु नै वास्तवमा रथारोहण हो । चक्रभेदनको उपाय बताउनुअगाडि रथारूढ भएका गुरु मीनानाथको पथ-प्रदर्शन र चक्रदेवता गणेशका आशीर्वादबाट मूलाधार चक्र भेदन गरी गावहालको गुरुपूजामा रथ स्वाधिष्ठान चक्रमा प्रवेश गर्दछ । यस चक्रका देवता ब्रह्मा र शक्ति सावित्री मानिने र यसै ठाउँमा काठमाडौं निवासी बन्धुदत्त आचार्यले मत्स्येन्द्रनाथको पूजा-अर्चना गरेकोले सम्पूर्ण काठमाडौं- वासीहरूले भाग लिने

गावहालको यात्रा गुरुपूजाको नाउँले प्रसिद्ध छ । चक्रभेदनको क्रममा सुनधारामा मनाइने नृपपूजामा रथ मणिपुर चक्रमा प्रवेश गर्दै । यस चक्रका देवता विष्णु र शक्ति लक्ष्मी मानिने तथा राजालाई विष्णु अवतार ठानिने धार्मिक परम्पराअनुसार यसै ठाउँमा भक्तपुर नरेश नरेन्द्रदेवले नाथको पूजा गरेकाले सबै भक्तपुरेहरूले भाग लिने सुनधाराको यात्रा नृपपूजाको नाउँले प्रख्यात छ । मणिपुर चक्रभन्दा माथि बद्न सक्ने अवस्थामा नपुगेको गुरु मीननाथ चेलाले भेदन गरी बनाएको बाटो पैल्याई अगाडि बद्नुपर्ने बाध्यतावश त्यहाँबाट मत्स्येन्द्रनाथको रथ मीननाथको रथको अधि-अधि बढी लगनखेलमा मनाइने ज्यापूजामा अनाहत चक्रमा प्रवेश गर्दै । परम्पराअनुसार यसै ठाउँमा सबै ललितपुरवासीहरू सहित ललित ज्यापूले नाथको पूजा गरेकोले लगनखेलको यात्रा विशेष महत्त्वपूर्ण मानिन्दै । विशेषतः नेपालका पुराना वासिन्दाहरू शैव मतावलम्बी हुने र हिमालयपुत्री गौरी यस चक्रकी शक्ति र देवता रुद्र स्वयं मत्स्येन्द्रनाथका माता-पिता मानिने हुँदा शिवशक्तिपूजक ललितपुरे किसानहरूले यस यात्रालाई उल्लेखनीय रूपमा मनाउने परम्परा बसेको हो ।

कुपात्र र अधिकाररहित साधकको बाटो रोक्न प्रत्येक चक्रमा डाँकिनी, शाँखिनी, हाँकिनी, लाँकिनी, राँकिनी आदिको वैदिक राजयोग विधामा उल्लेख नभएता पनि तान्त्रिक विधामा त्यस्ता शक्तिहरूको विशेष वर्णन पाइन्छ र ती शक्तिहरूलाई प्रसन्न नपारी चक्रभेदनको प्रक्रिया ठप्प हुने हुँदा रथयात्राको क्रममा त्यस्ता शक्तिहरूको अजिमाको रूपमा पूजाआजा गरिने प्रचलन छ । धार्मिक भावनानुसार खरीको बोट कुमारी अर्थात् भगवतीको निवास मानिने मान्यता र अनाहत चक्रकी शक्ति गौरी मानिने तान्त्रिक

विद्याअनुसार विशुद्धाख्य चक्रमा मत्स्येन्द्रको प्रवेश रोकन आमा यक्षिणी अवरोधिका शक्तिको रूपमा लगनखेलको डबलीको खरीमा चराको रूपमा आई बस्थिन् । मातृऋण शोधन गर्न र मातृ-आशीर्वाद पाउन रथारूढ मत्स्येन्द्र साढे तीन फन्को प्रदक्षिणा गरी भक्तिपूर्वक मातृचरणको सेवामा रहन्छन् । बलि गर्दा मत्स्येन्द्रको आँखा छोज्ने प्रचलन कायम गरी राति मध्यरातमा बोका, भेडा र राँगो काटी महाबलि पूजा सम्पन्न हुन्छ र कामरूपबाट आएका भूत, प्रेत र राक्षस पछ्याउन बलि दिएको सिंगै बोको लगेर नक्खुको पीपलको बोटमा फालिन्छ । यसप्रकार प्रसन्न गराएकी आमा अवरोधिका शक्ति मायाको आशीर्वादप्राप्त मत्स्येन्द्रनाथको रथ विशुद्धाख्य चक्र पोडे टोलमा प्रवेश गर्दै । यस चक्रमा प्रवेश गर्दा सम्पूर्ण सिद्धिहरू सेविकासरह साधकको पछि लाग्ने शास्त्र-वचनअनुरूप सम्पूर्ण सिद्धिहरूका स्वामी भएका मत्स्येन्द्रनाथको वर-प्रसाद नरिवल लोककल्याणको लागि रथबाट खसाइन्छ र सो पाउनेको मनोरथ पूरा हुन्छ, अर्थात् छोरा पाउँछ भन्ने विश्वास छ । हालसम्म प्रचलित जनश्रुति र लोकोक्ति अनुसार रथ तान्ने एकलौटी हक लोगनेमानिसहरूकै भएको देखेर चित दुखेकी, मनपरेकी रखौटीले राजालाई गरेको विन्तीबमोजिम नारी समानताको हकको रूपमा कायम भएको पोडे टोलका नानीचा-यात्रा अर्थात् नारीहरूको मत्स्येन्द्रनाथको रथ तान्ने यात्रा वास्तवमा चक्रभेदनको यान्त्रिक प्रविधिसँग आबद्ध छ । पराम्बा पराशक्तिको अनुग्रह विना विशुद्धाख्य चक्रबाट अगाडि बद्न ठूल्ठूला देवता, साधु-महात्मा र ऋषि-मुनिहरूमा पनि गति र शक्ति नहुने, तर मत्स्येन्द्रनाथले पराशक्तिको अनुकम्पा प्राप्त गरेको गूढ रहस्य प्रदेशन गर्न पराम्बाका कलाँश नारीले रथ तान्ने व्यवस्था गरेको

देखिन्छ । टहिटिले आज्ञाचकको प्रतिनिधित्व गर्दै भने जाउलाखेल अमृतवर्षक चन्द्रमण्डल सहितको सहस्रार हो, जहाँ प्रवेश गर्दा श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई अवर्णनीय परमपद प्राप्त हुन्छ । त्यसैले जाउलाखेलको यात्रा कुनै समुदाय र क्षेत्रविशेषको नभई समस्त देव, मनुष्य, नाग, यक्ष, भूत, प्रेत आदि सबैको संयुक्त र साभा यात्रा मानिन्छ । यसैको प्रतीकात्मकरूपमा सात गाउँलेहरूले रथ तान्दछन् र बायाँ जँगला राक्षस योनि र दायाँ जँगला (डोरी) देव योनिले थामेको मानिन्छ । भोटो देखाइसकेपछि रथयात्रा समाप्त हुन्छ र मत्स्येन्द्रनाथलाई खटमा चढाई दक्षिणायनको लागि दक्षिण बुझ्मती प्रस्थान गरिन्छ ।

विद्वान् लेखकद्वारा अनुसन्धानात्मक रूपमा तैयार गरिएको प्रस्तुत पुस्तिका आफैमा परिपूर्ण भएता पनि श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथयात्राको परिप्रेक्ष्यमा गुठी संस्थानले परम्परागत रूपमा सम्पन्न गर्दै आएका केही व्यावहारिक पक्षहरूको र मत्स्येन्द्रनाथको संक्षिप्त कथाको चर्चा चलाउनु प्रासंगिक हुने सम्भी भूमिकालाई त्यसै पक्षमा सीमित पार्न प्रयास गर्दागर्दै पनि कर्तृ कुनै त्रुटि र धृष्टता हुन गएको भए सहृदयी पाठकवर्गले अवश्य क्षमा गर्ला भन्ने भरोशामा छु । भूमिका लेख्न आग्रह गर्ने र प्रेरणा दिने विद्वान् ग्रन्थकारका कर्मठ सुपुत्र श्री जीवनचन्द्र कोइरालाज्यूलाई धन्यवाद र स्वर्गीय विद्वान् लेखकप्रति हार्दिक श्रद्धाङ्गलि अर्पण गर्दै प्रस्तुत गनथने भूमिका समाप्त गर्न अनुमति चाहन्छु ।

२०५२ असार २६
विशालनगर

- रामबहादुर रावल

विषय-सूची

१. प्रकाशकीय	क
२. भूमिका	ख
३. पृष्ठभूमि	१
४. समय	४
५. श्रीमत्स्येन्द्रको समय निर्धारणमा	
अन्य मतहरू	९
६. श्रीमत्स्येन्द्रका नामान्तर र	
मीन-मत्स्येन्द्रको एकात्मकता	३५
७. भोटो देखाउने जात्रा	४२
८. जातसंस्कार आदि गर्दा गरिने कर्म	५२
९. कार्यक्रमहरू	५३
१० पादटिप्पणी	५४
११. परिशिष्ट	५९
१२. सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची	८४

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ

श्रीपूज्य मत्स्येन्द्रनाथको विशिष्ट अस्तित्व नेपालमा नै पाइन्छ । चौरासी सिद्धको गणनामा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ तथा गोरक्षनाथको प्रमुख स्थान छ भने गोरक्ष शैवप्रधान सिद्ध र श्रीमत्स्येन्द्रनाथ बौद्धप्रधान सिद्ध मानिन्छन् ।

नेपालमा दुवै सिद्धहरूको प्रसिद्धि र मठ-मन्दिरहरू छन् । दुवैको आराधना र पूजा हुने भएता पनि श्रीमत्स्येन्द्रनाथको नियमित रूपमा विधिविधानसँग पूजा हुनुको साथै प्रत्येक वर्ष आवाहन, स्नान, पूजादि कर्म र इही (विवाह) गरिन्छ र रथारोहण गराई निश्चित बाटोबाट परम्परागत ठाउँमा विश्राम गराई विशेष पूजा-उत्सव गरिन्छ । पाटन शहरको भ्रमणपछि ज्यावलाखेल भन्ने ठाउँमा रथ पुन्याई भोटो देखाउने प्रसिद्ध जात्रापछि बुझमती नदीको किनारामा बने को प्राचीन मन्दिरमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई खटमा बोकी लगेर स्थापना गरिन्छ । यो जात्रा पाटन शहरका निम्नि राष्ट्रिय पर्व हो भने उपत्यकावासीहरूको निम्नि श्रीमत्स्येन्द्रनाथ राष्ट्रिय देवता हुन् । गोरक्षनाथका पीठ तथा मठहरू नेपाल बाहेकका उत्तर तथा दक्षिण भारतमा पनि प्रशस्त छन् । परन्तु श्रीमत्स्येन्द्रनाथको मन्दिर, पूजा, मान्यता र जात्राविशेष नेपालमा मात्रै छ भन्नुपर्ने भएको छ । यो विशेष स्थितिले गर्दा मत्स्येन्द्र नेपालकै देवतामात्र बन्न पुगेका छन् र यिनको

जात्रा एवं पर्वपूजाको मौलिकता पनि नेपालभित्रकै अन्य जात्रा-उत्सवसँग मेल खादैन ।

आज पनि नाथपन्थीहरूको ठूलो समुदाय भेटिन्छ तथा यिनीहरूका मठ, मन्दिर, आश्रमहरू पनि भारत र नेपालभरि नै व्याप्त छन् । किन्तु बज्रयानी साधना पक्ष भने भारतमा शून्य छ र नेपालमा बज्राचार्यहरूको एउटा जमात भने बाँकी छ । यिनीहरू तान्त्रिक विधिविधानले अद्यावधि पूजा, पाठ, जप, हवन आदि गर्दैछन् र सबै गृहस्थ छन् । तर नाथपन्थीहरू गृहस्थ र साधुभेष दुवैमा पाइन्छन् । तिब्बतीय लामावादभित्र भने भिक्षु जीवन व्यतित गर्ने (बज्रयानी पक्षका पनि) भिक्षुहरू पाइदैछन् ।

नेपाली समाजका चाड, पर्व, जात्रा र मठ, मन्दिरमा बज्रायानको प्रभाव अझै पाइन्छ र नाथ पन्थको व्यापकता र महत्त्व भने सम्पूर्ण नेपालको जनजीवनमा व्याप्त भएकाले यो सम्प्रदायको कर्मी महसूस हुँदैन । प्रत्येक नेपालीका दैलो-दैलोमा घुमेर नाथपन्थी जोगीहरूले बराठ्ठको सिंग फुकेर फेरी लगाउँछन् । प्रायः यो कात्तिक-मंसिर महिनामा लगाउने चलन छ । त्यस्तै नाथ सम्प्रदायका अनगिन्ती मठ-मन्दिरहरू पनि नेपालभित्र छन् ।

सिद्ध परंपरामा गोरखनाथका गुरु सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथको नाम दुवै पक्ष (नाथ सम्प्रदाय र बज्रयान सम्प्रदाय) मा श्रद्धाका साथ लिइन्छ । मत्स्येन्द्रको महिमा भारतमा अस्ताइसकेको छ । उनी त्यहाँ इतिहासको धमिलो पक्षमा मात्रै देखिन्छन् । परन्तु नेपालमा सिद्ध मत्स्येन्द्रनाथ आज पनि राष्ट्रिय देवताको रूपमा जीवन्त छन् । शैव, वैष्णव, शाक्त, बौद्ध सबैका निम्नि पूज्य र सम्मानित मत्स्येन्द्रसँग नेपालीहरूको गाँठो जोरिएकै पाइन्छ । शायद

समन्वयवादी सिद्ध भएकाले नै उनको विशेषता पनि रहेको छ भन्नुपर्छ ।

नेपालको सांस्कृतिक पक्षको विवेचना गर्न बस्दा साधारणतया तीन स्रोत महत्त्वपूर्ण छन् । ती हुन् - वैदिक संस्कृति, खश संस्कृति र बौद्ध संस्कृति । जातिगत आधारमा विभाजन गर्ने हो भने वैदिक परम्पराका आर्य र खश तथा किराँत एउटा धर्म-संस्कृतिभित्र पर्दछन् र मंगोल संस्कृति (तिब्बतीयन मूलका मात्र) र मिश्रित जातिहरूमा केही बौद्ध धर्मभित्र पर्दछन् । धर्मावलम्बी केही जातिलाई यहाँ मिश्रित जातिमा गन्नुपर्ने कारण दिनुपच्यो भने वुद्ध धर्मले जातिबन्धन नमानेको कारणबाट विवाहबन्धन खुकुलो भयो र यहाँ रक्त सम्मश्रण अधिक भएको पाइन्छ । स्थिति मल्लपछि बाँधिएको जातिबन्धनले यहाँ केही विशेषता जन्माएको भए पनि लिच्छविपछि र स्थिति मल्लअगाडिको समय, जुनबेला बज्रयान चरम चुलीमा थियो, त्यति बेलाको नेवारी संस्कृतिले नयाँ रूप लिएको कुरालाई नै यहाँ इङ्गित गरिएको हो । जाति विभाजनपछि पनि यो वर्ग अलग्गै छ ।

चाडपर्व, वास्तुकला, मूर्तिकला, तंत्रमंत्र आदिमा यो उपत्यकाभित्र बज्रयान परम्पराको पनि गहिरो छाप परेको छ । जहाँ जन्म्यो हुर्क्यो बद्यो, त्यहाँ समाधिस्थ भए पनि बज्रयान यहाँ भने बाँचेकै छ । ठूलो कुरा के भयो भने उनी ईश्वरवादी र अनात्मवादी दर्शनका उपदेश भनिएका बुद्धको धार्मिक परम्परा जन्मेका महायान र बज्रयानले देवी, देवता, तंत्र, मंत्र, योग, ध्यान, पाठ, पूजा र ईश्वरीय अवतारवादको कल्पना गरेर कैयन् पक्षमा वैदिक सनातन धर्मका विकसित पक्षसँग हात मिलाएको पनि छ, साथै समानान्तर रेखा कोरेर बुद्ध धर्मको विशेष उदारता पक्ष देखाएको पनि छ ।

समयः-

नेपालका वंशावली, लोकोक्ति र परम्परागत अनुश्रुतिका कुराहरूमा एकरूपता नपाइएता पनि श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई कामरूपबाट आक्षान गरी ल्याउने राजा नरेन्द्रदेव र तान्त्रिक आचार्य बन्धुदत्त हुन् भन्ने कुरामा विवाद छैन । किन्तु नेपालको इतिहासमा उल्लेख भएका तीनवटा नरेन्द्रदेव राजा छन् र यसबाहेकका अन्य नामधारी राजाको नामान्तर पनि नरेन्द्रदेव हुन नसक्ने होइन । दुइटा नाउँ भएका र टकमा र अन्य लेखापढीमा पनि भिन्नै नाउँको प्रयोग भएको पनि हामी पाउँछौं । यसकारण केही वंशावलीमा उल्लिखित ऐतिहासिक नरेन्द्रदेवसँग मात्रै सम्बन्ध जोडेर काल निर्धारण गर्नु पनि उचित देखिदैन । श्रीगोरक्षनाथ सम्बन्धी खोज र विश्लेषण गर्ने यूरोपीय एवं भारतीय विद्वान् पनि प्रशस्त छन् । तिनीहरू पनि निष्कर्षमा पुग्नसकेका छैनन् र उनीहरूले प्रस्तुत गरेको काल निर्धारण पनि विवादरहित छैन । श्रीगोरक्षको काल निर्धारण भएपछि उनका गुरु श्रीमत्स्येन्द्रको समय तोकन सजिलो पर्थ्यो, तर त्यो कुरामा विद्वान् अन्वेषकहरूको मतैक्य नभएकोले हामीलाई पनि अन्योलमा नै पारेको छ । नेपालमा पाइएका श्रीमत्स्येन्द्रनाथ सम्बन्धी अभिलेखहरू सोऽहौं शताब्दीभन्दा अगाडिका छैनन् । तर लोकोक्ति भने सातौं शताब्दीका राजा नरेन्द्रदेवसँग जोड्दछ । तान्त्रिक समाजको उत्कर्ष, बज्ज्यानको उदय र विकास एवं नाथ योगीहरूको समाजमा प्रभाव आदि कुरालाई ध्यानमा राखेर अन्वेषकहरूले निर्णय गरेका तिथिमिति एवं ऐतिहासिक विश्लेषण आदिको अध्ययन गर्दा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ तथा गोरक्षनाथको अवस्थिति आदि शङ्कराचार्यभन्दा अगाडि होइन भन्ने कुरा निश्चितप्रायः छ ।

ई. ८२० मा श्रीशङ्कर दिवंगत भइसकेका थिए । श्रीशङ्कराचार्यसँग कुनै पनि बज्रयानी सिद्धको मुठभेड भएन । शङ्करभन्दा पछिको युगमा व्यापक प्रभाव पार्ने तन्त्रयान बज्रयानका धारणाहरू पहिले नै व्यापक भइसकेको भए शङ्कर-दिग्गिवजयमा नामोल्लेख हुन्थ्यो होला र शुद्ध दार्शनिक पक्षमा अडेको थेरवाद एवं महायान दर्शन पनि भारतमा अडन सकेन भने वौद्धधर्मका निम्नि ऐजेरू बनेका अन्य मार्गको उत्कर्ष हुनु संभव थिएन ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ उपर्युक्त कारणले श्रीशङ्करभन्दा पछिका हुन् भने लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेव (ई. ६४२ - ६७८) का समकालिक भन्न मिलेन । दोस्रा राजा नरेन्द्रदेव (ई. ९४५) र तेस्रा राजा नरेन्द्रदेवको ऐतिहासिक समय ने. सं. २५४ तदनुसार ११३४ ई. तिर हुन्छ ।

भारतीय विद्वान् तथा तिब्बती स्तोत्रबाट तिथिकम निर्धारण गर्ने महापण्डित राहुलले निर्धारण गरेको समय (८०८ - ४९ ई.) सँग पनि नेपाली राजा नरेन्द्रदेवको तिथि मेल खाँदैन । नेपाली इतिहासकार श्री बालचन्द्र शर्माले वंशावलीको कथन भनी श्री वरदेवका पालामा श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई बन्धुदत्त आचार्यको सहायताले नेपाल ल्याएको तथा श्रीगोरखनाथले कर्कोटक नागलाई एक पहाडमा लगी थुनेको र बन्धुदत्तको सहायताले नागलाई मुक्त गरी पानी पारेको कथा उल्लेख गरेका छन् । साथै वरदेवलाई जयदेव (द्वितीय) का छोरा सिद्ध गर्ने चेष्टा गरेका छन् ।^१ मीननाथको अभिलेखमा विजयदेव दूतकको रूपमा देखिएका छन् र युवराज नै प्रायशः दूतक हुने प्रचलन भएकोले जयदेवका छोरा हुन् भन्ने निश्चित छ तापनि राजाको क्रममा वरदेव छन् । काशीप्रसाद जायसवालले

काश्मीरका राजासँग युद्ध गर्ने अरमुण्डी वरदेवलाई नै
 ठहराएका छन् र वरदेव नै विजयदेव हुन् भन्ने कुरा
 इतिहासकारको विचार पनि छ ।^२ वरदेव जयदेवका जेठा वा
 कान्द्धा छोरा हुन सक्छन् र विजयदेव नै पनि हुन सक्छन् ।
 भाषा वंशावलीको कथनलाई मान्ने हो भने नरेन्द्रदेव नाउँका
 राजा वरदेवका छोरा भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।^३ वरदेव या
 वीरदेवलाई डा. जायसवालले काश्मीरका राजा जयापीड
 विनयादित्य (आठौं शदीको उत्तरार्ध) सँग युद्ध गर्ने राजा
 अरमुण्डीलाई वरदेव नै हुन् भनेका छन् ।^४ जायसवालजीको
 तर्कसँग सहमत हुने हो भने राजा जयदेव (द्वितीय) पछि
 राजा वरदेवले नेपालको शासन गरे । भाषा वंशावलीमा
 वरदेवको राज्यभोग १६ वर्ष भनिएको छ र यिनका छोरा
 नरेन्द्रदेव (द्वितीय) को पशुपति अभिलेख १५७ को छ ।^५ १५७
 $+ ४९८ = ६५५$ शक हुन्छ । तदनुसार ७३३ ईस्वी सं. मा
 जयदेव जीवित देखिन्छन् । सं. १३७ देखि ५७ सम्मका
 मितियुक्त अभिलेखद्वारा २० वर्ष राज्यभोग भइसकेकोले अरू
 दश वर्ष राज्य गरेको अनुमान गरेता पनि ७४३ तिर वरदेव
 राजा भइसकेको हुनुपर्छ । राजा वरदेवपछिका राजा
 नरेन्द्रदेवका पालामा श्रीमत्येन्द्रनाथलाई नेपालमा ल्याइएको
 मान्ने हो भने आठौं शताब्दीको अन्तिम दशकतिर
 मत्स्येन्द्रको नेपाल आगमनको मिति हुन्छ ।

उपर्युक्त प्रमाण केवल भाषा वंशावलीको आधार
 हो । अन्य प्रमाणित अभिलेख प्राप्त छैनन् ।

गोपाल राजवंशावली नामक सर्वप्राचीन वंशावलीमा
 (पृ. २२ ख) लेखिएको राजाहरूको क्रममा ध्रुवर्मा,
 भीमार्जुनदेव, नरेन्द्रदेव, शिवदेव र त्यसपछि पुनः
 नरेन्द्रदेवको नाउँ उल्लेख भएको छ । यिनै पछिल्ला राजा

नरेन्द्रदेवका पालामा आचार्य बन्धुदत्त समेत मिलेर बुगमलोकेश्वर (मत्स्येन्द्रनाथ) को जात्रा गरेको वर्णन लेखिएको र अंशुवर्मपछिको कममा दोसा नरेन्द्रदेव देखिएकोले राजा जयदेवकै नामान्तर नरेन्द्रदेव पनि रहेछ कि भन्ने शंका हुन्छ ।६ गोपाल वंशावलीकारले जयदेवको नामोल्लेख गरेका छैनन् र चाँदीको कमल चढाएको कुरा जयदेव द्वितीयका बाबु शिवदेवको नाउँसँग सम्बन्धित छ । जयदेव र उनकी आमाले चाँदीको कमल पशुपतिलाई चढाएको वर्णन पशुपतिको शिलालेखमा उल्लेख भएको र प्राप्त शिलालेखद्वारा पनि माथि उल्लेख भएका राजाको क्रमलाई प्रमाणित गरेकाले द्वितीय शिवदेवपछिका कुनै नरेन्द्रदेव नामान्तर हुने राजाले मत्स्येन्द्रनाथको नेपालमा प्रवेश गराएछन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । श्रीमत्स्येन्द्रनाथ र राजा नरेन्द्रदेव तथा आचार्य बन्धुदत्तको कथा लोकप्रसिद्ध भएकोले एवं नरेन्द्रदेव नाउँका लिच्छवि पहिला राजा इतिहासमा प्रसिद्ध भएको कारणले गर्दा आम नेपालीको धारणा र लोकोक्तिहरू पहिलासँग नै सम्बद्ध भएको पाइन्छ । परन्तु शैव सम्प्रदायका योगी पछि बज्रयान सम्प्रदायका पनि साधक भएका श्रीमत्येन्द्रनाथ श्रीशंकराचार्यभन्दा पछि भएका हुन् भन्ने कुरा ऐतिहासिक विश्लेषण गर्दा थाहा पाइन्छ । श्रीशङ्करको समय (८७७ - ८२० ई.) निश्चितप्रायः भइसकेको छ । उनको दिग्गिवजयसम्बन्धी उपाख्यानहरू पददा वुद्धको थेरवाद र महायान दर्शनको समुत्कर्षकाल थियो भन्ने थाहा हुन्छ र कापालिक, कालामुख आदि पाशुपत सम्प्रदायको बोलवाला रहेको कुरा पनि जानिन्छ । किन्तु वौद्ध तन्त्रवादको तथा बज्रयानी सिद्ध सम्प्रदायको व्यापकता भएको संकेत पाइदैन । यसकारण श्रीशंकराचार्यभन्दा लगभग डेढ सय वर्षअगाडिका राजा नरेन्द्र (प्रथम) का समयमा

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ नेपाल आएको कुरा असभव नै हुन्छ ।
नेपालमा प्राप्त केही अभिलेखका तिथिमितिको मेल नखाने
उद्धरणहरू यहाँ दिइन्छः -

अतीत कलिवर्षेषु शून्य द्वन्द्व रसाग्निषु
नेपाले जयति श्रीमानार्यावलोकितेश्वरः ॥

- विरत्नसौन्दर्यगाथा पृ. ४२

(कलिगत वर्ष ३६०० (५५६ वि. सं. तथा ४९८ ई.
सं.) मा नेपालमा आर्यावलोकितेश्वर (श्रीमत्स्येन्द्रनाथ) पूज्य
हुनुहुन्छ ।

अतीत कलिवर्षेषु शूल द्वन्द्व रसाग्निसु
नेपाले विजयी श्रीमानार्यावलोकितेश्वरः ॥

- नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय
२७६ सं. को पुस्तकबाट

उद्धृत- भाषा वंशावली पृ. १२ भाग २

(कलिगत वर्ष ३६२३ (वि. सं. ५७९ - ५२१ ई.) मा
श्रीमत्स्येन्द्रनाथ पूज्य हुनुहुन्छ ।

षड्व्योम षड्वह्नि मिते कलौ वै
नेपाल मागात्खलु लोकनाथः ॥

- मत्स्येन्द्र पद्मशतकम् को अवतरणिका
भा. वि. १३ पृ.

(कलिगत ३६०६ (वि. सं. ५६२ - ५०४ ईस्वी) मा
नेपालमा श्रीलोकनाथ (मत्स्येन्द्रनाथ) आउनुभयो ।

अतीत कलिवर्षेषु शून्य स्वर्ग रसाग्निषु
नेपाले जयति श्रीमानार्यावलोकितेश्वरः ॥

- ऐ. कै अवतरणिकाबाट
उद्धृत- भाषा वंशावली भाग २ पृ. १३

कलिगत वर्ष ३६७० (वि. सं. ६२६ - ५६८ ई.) मा
श्रीमत्स्येन्द्रनाथ नेपालमा पूज्य हुनुहुन्छ ।

यी उपर्युक्त सबै कथनहरू आपसमा मेल खाइन् र
उपर्युक्त चारै श्लोकको मिति ईस्वी सन् ४९८, ५२१, ५०४
र ५६८ मा क्रमैसँग राजा मानदेव, वसन्तदेव, मानदेव र
गङ्गादेव आदि राजाले शासन गरिरहेको कुरा प्राप्त
शिलापत्रद्वारा थाहा पाइन्छ । यी सबै समयमा नरेन्द्रदेव
नाउँका राजा भएको प्रमाणित नहुँदा उपर्युक्त श्लोकहरू
अनुमानमा बनाइएका रहेछन् भन्नुपर्छ । कलिगत
सम्वत्सँग भिडाउँदा ५६८ सबैभन्दा पछिल्लो तिथि हो र
प्रथम नरेन्द्रदेवको शासन योभन्दा ७४ वर्षपछि मात्र शुरू
हुन्छ ।

श्रीमत्स्येन्द्रको समय निर्धारणमा

अन्य मतहरू:-

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ श्रीगोरक्षनाथका गुरु हुन् भन्ने कुरा
नेपालका वंशावली र अनुश्रुतिबाट थाहा हुन्छ भने सिद्ध
साहित्यहरूबाट पनि उक्त कुरा सिद्ध हुन आउँछ । हठयोग
प्रदीपिका भन्ने ग्रन्थमा सिद्धगणहरूको सूची निम्नस्थ छः-

१. आदिनाथ २. मत्स्येन्द्रनाथ ३. शावरानन्द ४. भैरव
५. चौरङ्गी ६. मीन ७. गोरक्ष ८. विरूपाक्ष ९. विलेशय
१०. मन्थान भैरव ११. सिद्धिबुद्ध १२. कन्थडि १३.
कोरण्टक १४. सुरानन्द १५. सिद्धिपाद १६. चर्पटिनाथ १७.
कानेरी १८. पूज्यपाद १९. नित्यनाथ २०. निरञ्जन २१.
कपाली २२. विन्दुनाथ २३. काकचण्डीश्वर २४. आलाम
२५. प्रभुदेव २६. घोडाचोली २ टिंटिणी २८. भानुकी
२९. नारदेव ३० खण्डकापालिक १७

यस्तै वर्णरत्नाकर भन्ने नाथ सम्प्रदायको अर्को
ग्रन्थमा ७७ सिद्धहरूको नाउँ उल्लेख भएको पाइन्छ, जो
निम्नस्थ छः -

- १. सीलनाथ (मीननाथ ?) २. गोरक्षणाथ
- ३. चौरङ्गनाथ ४. चामारीनाथ ५. तंतिपा ६. हलिपा
- ७. केदारिपा ८. ढोगंपा ९. दारिया १०. विरुपा ११.
- कपाली १२. कमारी १३. कान्ह १४. कनखल १५. मेषल
- १६. उन्मन १७. कान्तलि १८. धोवी १९. जालंधर
- २०. डोंगी २१. मवह २२. नागार्जुन २३. दौली २४. भीषणि
- २५. अचिति २६. चंपक २७. मेदिनि २८. चेंटस २९. भुसुरी
- ३०. धाकलि ३१. कूजी ३२. चर्पटि ३३. भादे ३४. चाँदन
- ३५. कामारि ३६. करवत ३७. धर्मपा पतंग ३८. भद्र
- ३९. पातली भद्र ४०. पालिहिह ४१. भाँड ४२. मीनो
- ४३. निर्दय ४४. सवर ४५. सांति ४६. भर्तृहरि ४७.
- भीसन ४८. भटि ४९. गगणापा ५०. गमार ५१. मेंडरा
- ५२. कुमारी ५३. जीवन ५४. अघोसाधर ५५. गिरिवर
- ५६. सौयारी ५७. नागवालि ५८. धिभरह ५९. सारंग
- ६०. विविकिधज ६१. मंगरधज ६२. अचित ६३. विचित
- ६४. नेवक ६५. चाटल ६६. नायन ६७. भीलो ६८. पाहिल
- ६९. पासल ७०. कमल ७१. कंगारी ७२. चिपिल
- ७३. गोविन्द ७४. भीम ७५. भैरव ७६. भद्रभुवरी ७७. भुरु
- कुटि चउरासी सिद्ध ।

वर्णरत्नाकरको यो सूचीलाई डा. हजारीप्रसाद द्विवेदीले नाथपन्थी सिद्धहरूको सूची मानेका छन् । ८ यो आधार हरप्रसाद शास्त्रीको कथनको आधारमा भनिएको हो भन्ने कुरा डा. नागेन्द्रनाथले उल्लेख गरेका छन् । यो सूचीमा केवल नाथपन्थी सिद्ध भनिए तापनि सहजिया सिद्ध

(बज्रयानी) को नाउँ पनि समावेश भएकोले शुद्ध नाथपन्थी सूची भन्न सकिदैन । हठयोग प्रदीपिकामा आदिनाथपछि मत्स्येन्द्रको नाउँ छ भने वर्णरत्नाकरमा आदिनाथ र मत्स्येन्द्रको नाउँ नै छैन र मीननाथबाट सूची शुरू हुन्छ ।

तेसो ८४ सिद्धहरूको सूची तिब्बती स्तोत्रबाट संकलन गरी महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले प्रस्तुत गरेका छन् । तिब्बतको सस्क्य विहारका पाँच गुरुहरूको ग्रन्थावली 'सस्क व्कं बुम्' बाट संकलन गरी तयार गरिएको उक्त सूची १०९१ - १२७९ ईस्वीको ग्रन्थबाट लिइएकोले र तान्त्रिक सम्प्रदायको विशेष मान्यता र संरक्षण रहेको देशमा सिद्धहरूको व्यापकता रहेकै कालमा संकलन गरिएका ग्रन्थको आधारमा बनेकाले बढी प्रामाणिक मान्नुपर्ने देखिन्छ । किन्तु दुर्भाग्यवश यो सूचीमा मत्स्येन्द्रनाथ नाउँ छैन र मीनपाको भने उल्लेख छ । मीन र मत्स्यको नाउँमा अर्थ सादृश्य र नाउँ एवं जातिसादृश्य भएको कारणले मीनपा र मत्स्येन्द्र एउटै हुन् भन्ने अधिकांश विद्वान्हरूको विचार छ ।

सहजिया सिद्ध र हठयोगी नाथसिद्धको छ्यासमिसे सूची नै राहुलजी र वर्णरत्नाकर भन्ने ग्रन्थमा उल्लेख छ । श्री हरप्रसाद शास्त्रीजी श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई वौद्ध तान्त्रिक परम्पराका सिद्ध मान्न तयार छैनन् र हठयोग प्रदीपिकाभन्दा वर्णरत्नाकरको सूची र सस्क्य मठको सूची अधिक साम्य भएको कारणले बढी प्रामाणिक मानिएको छ । महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री वर्णरत्नाकरलाई हरिसिंहदेव (१३०० - १३२७) का समयमा लेखिएको मान्दछन् ।^९

कुनै पनि विषयवस्तु लेखेर राखेको छैन भने एक सय वर्षको अन्तराल पनि अन्धकार-युग नै हुन्छ । यसैकारण ८४ सिद्धको गणनामा कुन समयदेखि कुन अवधिसम्मका सिद्धहरू ८४ भित्र पर्दछन् भन्ने कुरा पनि निश्चय रूपमा भन्न नसकिने छ । साथै अनेकन सूची छन् र प्रशस्त नामान्तर पनि छ ।

सबैभन्दा पुरानो सूची सस्क्य विहारको सूची हो । यसको अर्को विशेषता समसामयिक राजाहरूको नाउँ एवं काल निर्धारणको प्रयास पनि हो । श्रीमत्स्येन्द्रको स्पष्ट नामोल्लेख नभए पनि नामान्तरले यो सूचीभित्र अवश्य नै पर्दछन् । यसकारण राहुलजीको तालिका प्रस्तुत गर्नु पनि उपयुक्त नै होला भनेर यहाँ दिने प्रयास गरिएको छः-

क्रम	नाम	जाति	जन्मेको देश	समकालिक राजा
१	लुइपा (द)	कायस्थ	मगध	राजा धर्मपाल (७६९ - ८०९ ई.)
२	लीलापा (द)			सरहपा (६) देखि तेस्रो पिंडी
३	विरूपा			देवपाल (८०९-४९)
४	डोम्बिपा (द)	क्षत्रिय	मगध	लुइपा (१) का शिष्य
५	शावरपा (द)	"		विक्रमशिला (सरह ६) का शिष्य

६	सरहपा	ब्राह्मण	नालन्दा	राजा धर्मपाल (७६९-८०९)
७	कंकलिपा		मगध	
८	मीनपा	मार्खी	कामरूप	जालन्धरका शिष्य, मत्स्येन्द्रका पिता, गोरक्षका गुरु देवपाल
९	गोरक्षपा			(८०८-८९)
(द)				
१०	चौरङ्गीपा	राजकुमार	मगध	गोरक्षका गुरुभाई
११	वीणापा	"	गौडा	कण्हपा १९ का शिष्य, भद्रपाका पनि
१२	शान्तिपाद	ब्राह्मण	मगध	महीपाल (९७५-१०२६) विक्रमशिला- का आचार्य (रत्नाकर शान्ति) पूरा नाउँ
१३	तन्तिपा	तंतवा	सोंधीनगर	जालन्धरका शिष्य
१४	चमरिपा	सार्की	विष्णुनगर पूर्व देश	
१५	खड्गपा	शूद्र	मगध	चर्पटि ५४ का चेला

१६	नागार्जुन	ब्राह्मण	काञ्ची	सरहपाका चेला
१७	कण्हपा	कायस्थ	सोमपुरी	राजा देवपाल (८०९-४९ ई.)
१८	कर्णरिपा (आयदेव)		नालन्दा	नागार्जुनका चेला
१९	धगनपा	शूद्र	पूर्वी भारत	शान्तिपा (१२) का शिष्य
२०	नारोपा	ब्राह्मण	मगध	महीपाल (९७५-१०२६)
२१	शलिपा (शीलपाद)	शूद्र	विधसुर	
२२	तिलोपा (तिल्लोपा)	ब्राह्मण	भीगुनगर	नारोपा (२०) का शिष्य
२३	छत्रपा	शूद्र	संधोनगर	सरहपा (६) का शिष्य
२४	भद्रपाद	ब्राह्मण	मणिधर	ऐ. का शिष्य
२५	दोसंधि (द्वि खण्डीपा)		गंधपुर	
२६	अजोगिपा	गृहपति (वैश्य)	शालिपुत्र	„
२७	कालपा		राजपुर	अवधूतिपाका तेसा पुस्ता
२८	धोम्बीपा	धोबी	शालिपुत्र	दशौं शदी
२९	कंकणपा	राजकुमार	विष्णुनगर	

३०	कवरिया (कंबलपा)	„	उडिसा	घण्टापा (५२) का शिष्य
३१	डेंगीपा	ब्राह्मण	उडिसा शालिपुत्र	लुइपा (१) का चेला
३२	भद्रेपा		श्रावस्ती	कण्हपाका शिष्य
३३	तंति (तंतेपा)	शूद्र	कौशाम्बी	
३४	कुकुरिपा	ब्राह्मण	कपिलवस्तु	मीनपा (८) का गुरु
३५	कुचि (कुशलिपा)	शूद्र	ऋरि	
३६	धर्मपा	ब्राह्मण	विक्रमशिला	कण्डपा र जालन्धरका चेला
३७	महीपा (महीवात)	शूद्र	मगध	कण्हपा (१७) का चेला
३८	अचिन्तिपा	लकड़ी वेच्ने	धनीरूप	
३९	भष्लह (भेलपा)	क्षत्रिय	कञ्जूर	
४०	नलिनपा		शालीपुर	
४१	भुसुकुपा	राजकुमार	नालन्दा	देवपाल (८०९-४९)
४२	इन्द्रभूति	राजा	श्रीलङ्का	अनङ्गबज्ज्र(८१) कंबलपा ३० का शिष्य

४३	मेकोपा	वधिक	भङ्गलपुर (भागलपुर)	
४४	कुण्ठली (कुमारीपा)		रामेश्वर	शान्तिपाका (१२) शिष्य
४५	कर्मार (कम्बारिपा)	लोहार	शालिपुर	अबधूतिका चेला
४६	जालन्धरि पा	ब्राह्मण	नगरलो	कण्हपा (१७) मत्स्येन्द्रपाद का गुरु
४७	राहुलपा	शूद्र	कामरूप	सरहका तेसो पिढ़ी
४८	धर्वरि (धर्मरिपाद)		वोधिनगर	विरूपा (३) को चौथो पिढ़ी
४९	मेदिनीपा		लाखयुथ	लीलापा (२) को चौथो पुस्ता
५०	पकंजपा	ब्राह्मण		नागार्जुन (१६) का शिष्य
५१	बज्र (घण्टा) पा	क्षत्रिय	वारेन्द्र	देवपाल (८०९-९४)
५२	जोगीपा	डोम	उडन्तपुरी	शवरपा (५) का चेला
५३	पंकजपा	ब्राह्मण		नागार्जुन (१६) का शिष्य
५४	चेलुकपा	शूद्र	भङ्गलपुर	अबधूति मैत्रीपाका शिष्य

५५	गुणरिपा	चिडीमार	डिसुनगर	लीलापा २ का शिष्य
५६	लुचिकपा	ब्राह्मण	भंगलदेश	
५७	निर्गुणपा	शूद्र	पूर्व देश	
५८	जयानन्त	ब्राह्मण	भंगलपुर	
५९	चर्परिपा	कहार	चम्पा	मीनपाका गुरु
६०	चम्पकपा	राजकुमार		
६१	भीष्वनपा	शूद्र	शालिपुत्र	
६२	भलिपा	तेली	सनतपुरी	
६३	कुँवरिपा		श्रीदेश	
६४	चवरि, जवरि (अज पालिपा)			कण्हपाका तेसो पुस्ता
६५	मणिभद्रा (योगिनी)	गृहदासी	मगध	कुकुरिपाकी चेली
६६	मेखलापा (योगिनी)	वैश्य	अगवेनगर	कण्हपा (१७) की चेली
६७	कनखलपा	कन्या	देवीकोट	ऐ की चेली
६८	कलकलापा	शूद्र	भोरलीनगर	
६९	कनधालिपा	दर्जी	मणिधर (मेहर)	कण्हपाका चेला
७०	धडुलिपा (उधारिया)	शूद्र	धेरक देश	
७१	उधलिपा	वैश्य	देवीकोट	कर्णरिपा(१८) का चेला
७२	कपाल पार	शूद्र (कमलपा)	राजपुरी	

७३	विलपा	राजकुमार	प्रहर (सहर ?)	
७४	सागरपा	राजा	काञ्ची	
७५	सर्यभक्षपा	शूद्र	महर	शविरिपा (२) का चेला, भुसुक (४१)
७६	नागवोधि पा	ब्राह्मण	पश्चिम भारत	नागार्जुन (१६) का चेला
७७	दारिकपा	राजा	उडिसा	लुइपा (१) का चेला
७८	पुतुलिपा	शूद्र	भंगलदेश	
७९	पनह (उपानह) पा	चमार	संघीनगर	
८०	कोकालिपा	राजकुमार	चम्पारन	
८१	अनङ्गपा	शूद्र	गौड (पूर्वी डोम्बिपा (४) विहार)	का शिष्य
८२	लक्ष्मीकरा (योगिनी)	राजकुमार	सम्भलनगर	राजा इन्द्रभूतिकी बहिनी
८३	समुद्रपा		सवडी (गोरखपुर)	
८४	भलि (धालि) पा	ब्राह्मण	अपत्रदेश	

चौरासी सिद्धको उर्युक्त तालिका राहुलजीले प्रस्तुत
गरेका छन् । १० उक्त तालिका पूरै यहाँ किन उधृत गरियो
भने ८४ सिद्ध परम्परामा परेका श्रीमीनपा, गोरक्षपा

श्रीमत्येन्द्र नेपालमा विशेषरूपमा पूजित छन् भने सिद्ध नागार्जुनले नेपालमा आई बसेको आश्रमको डाँडो नै नागार्जुन नामले पुकारिन्छ ।

यो वंशवृक्षमा पचासभन्दा बढता सिद्धहरू आए । तथापि छुटेका सिद्धमध्येमा सरहको वंश (चेला, प्रचेला) भन्दा अर्को कोही देखिदैन । यसकारण सरह नै चौरासी सिद्धका पहिला पुरुष हुन् । यीमध्ये सरह, शकर, लुई, द्वारिक, बज्रघण्टा, जालन्धर, कण्हपा, शान्तिमाको खास स्थान छ । बज्रयानको प्रचार प्रसारको श्रेय यिनीहरूकै हो ।

डा. विनयतोष भट्टाचार्यले सरहको समय ६३ ई. निश्चय गरेका छन् ।^{११} किन्तु भोटका ग्रन्थहरूबाट के थाहा हुन्छ भने बुद्धज्ञान सरहका सहपाठी र शिष्य थिए ।^{१२} दर्शनशास्त्रमा हरिभद्रका पनि शिष्य थिए । हरिभद्र शान्तरक्षितका चेला थिए, जसको देहान्त ८४० ई. मा तिब्बतमै भयो । उहीबाट यो पनि थाहा पाइन्छ कि बुद्धज्ञान र हरिभद्र बङ्गाल नरेश धर्मपालका (७६९-८०९ ई.) समकालीन थिए ।^{१३} सरहपाका शिष्य शवरपा लुइपाका गुरु थिए । लुइपा धर्मपालका लेखन्दास (कायस्थ) थिए भनिएको छ ।

शान्तरक्षितको जन्म ७४० ई. को करीबमा विक्रमशिलाको नजीक सहोर राजवंशमा भयो ।^{१४} यसकाराण सरहपालाई महाराजा धर्मपालको (७६९-८०९ ई.) समकालीन मानेको पक्षमा सबै प्रमाण मिल्न आउँछन् । यो विवेचनाअनुसार आठौं शतीको अन्तिम समय नै चौरासी सिद्धको प्रारंभिक काल मान्न सक्छौं ।^{१५} उपर्युक्त चौरासी सिद्धको परंपरामा अन्तिम सिद्ध कालपाद (२७) चेलुकपाका (५४) शिष्य थिए । अर्का कालपाको पनि अस्तित्व भेटिन्छ र

पहिला नभए दोस्रा पनि ८४ भित्र पर्न सक्छन् । चेलुकपा मैत्रीपाका शिष्य थिए र यी तिनै मैत्रीपा हुन्, जो दीपइकर श्रीज्ञानका विद्यागुरु हुन् । यी एघारौं शतीको प्रारंभमा विद्यमान थिए ।

उक्त छानबिनबाट अन्तिम सिद्धको समय ११ औं शतीको अन्तिम दशकभन्दा केही पूर्व हुन आउँछ । तदनुसार चौरासी सिद्धको युग ७५० ई. देखि ११७५ ई. सम्म मान्न ठीक देखिन्छ ।

हठयोगद्वारा साधना गर्ने शैवसम्प्रदायका पाशुपत, कालामुख तथा कापालिकका साथै नाथपन्थीहरूको र बज्रयानी सिद्धहरूको कतिपय कुरामा तालमेल देखिने हुनाले ठीक ठीक धार्मिक सम्प्रदाय छुट्ट्याउन गाह्रो छ । चौरासी सिद्धमा मत्स्येन्द्र, गोरख, जालन्धरको नाउँ समावेश भएको पाइन्छ भने महाराष्ट्रका सन्त परम्परामा ई. १३०० तिरका सन्तज्ञानेश्वरले आफूलाई नाथपन्थी सिद्धहरूको तालिकामा राखेका छन् - आदिनाथ (?) मत्स्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, गैनीनाथ, निवृत्तिनाथ र ज्ञानेश्वर । यो परम्परालाई प्रमाण मान्ने हो भने मत्स्येन्द्रनाथ ११ औं शतीतिरका मात्र हुन्छन् ।^{१६}

आर्य-साहित्य परम्परामा ८४ संख्याले विशेष अर्थ राखेको पाइन्छ । चौरासी सिद्ध, चौरासी, जुनी, चौरासी वा चौरासी लाख नरक आदि गणना पद्धति पुराणमा, लोकोक्तिमा र अन्य व्यवहारमा पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । यसकारण विभिन्न ग्रन्थमा पाइने चौरासी सिद्धको गणनामा तालमेल रहेको पाइदैन । आफ्ना आफ्ना सम्प्रदायको सूक्ष्म मतभेदले गर्दा पनि यो तालिकामा विभिन्नता देखा परेको अनुमान हुन्छ । साथै चौरासी संख्याका सिद्ध मेलसँगै भएको

शिष्य परम्परा पनि होइन र एउटै नाउँका व्यक्ति विभिन्न कालमा भएको आभास पनि पाइन्छ । नागार्जुन सिद्ध प्रथम शदीको मध्यतिर भएको प्रमाण पाइन्छ^{१७} भने छैटौं शदीका नागार्जुन र सातौं शदीका नागार्जुन^{१८} आठौं शदीका सिद्ध नागार्जुन^{१९} एउटै थिए वा भिन्नै थिए भन्ने खोजी गर्दा अनेकौं नागार्जुनको अवतार भिन्न भिन्न शदीमा भएको मान्नुपर्ने भएको छ । यस्तै गोरखनाथको समय निर्धारणमा पनि छैटौं शदीदेखि तन्हौं शदीसम्म विद्वानहरूले राखेका छन् ।

बज्रयान सम्प्रदायका प्राचीन सिद्ध एवं तान्त्रिकाचार्य पद्मसंभवको साधना नेपालमा नै भएको थियो र तिब्बती स्रोतअनुसार मैत्रिपा सिद्ध नेपालकै फरपिङ् भन्ने ठाउँमा जन्मेका थिए । जसरी बौद्ध तंत्रवादको प्रचार-प्रसार नेपालमा भयो त्योभन्दा पहिलेदेखि नै पाशुपत, कापालिक आदि शैवतंत्रवादको यहाँ प्रवेश भइसकेको थियो । यी दुवै पक्षको योग साधना पक्षले समन्वय रूपमा विकास गरेको योगमार्गका पक्षधरमा श्रीमत्सेन्द्रनाथ र गोरक्षनाथ दुवै पर्दछन् भन्ने कुरा नाथपन्थी सिद्धको गणनामा मत्सेन्द्रनाथ गोरखनाथ दुवैको नाउँ पाइन्छ भने बौद्धतंत्रवादी सिद्धको गणनामा पनि दुवैको नाउँ पाइन्छ । कौलसिद्वान्तका ज्ञाता शैवाचार्य अभिनव गुप्त आफ्नो तंत्रालोक भन्ने विशाल ग्रन्थको मङ्गलाचरणमा ‘मच्छ्रघ्न विभु प्रसन्न’ भनेर श्री मत्सेन्द्रनाथको स्तुतिगान गर्दछन् ।^{२०} त्रिक शैवदर्शन, तंत्रशास्त्र र ध्वनिसिद्वान्तका विशिष्ट विद्वान् अभिनव गुप्तको समय दशम शदीको उत्तर भाग र ११ औं शदीको द्वितीय दशक भन्ने कुरा विद्वान् वर्गले निश्चय गरेका छन् । पं. हजारीप्रसाद द्विवेदीले पनि मत्सेन्द्रनाथको कालगणना गरेका छन्, जसअनुसार निम्नस्थ प्रमाणहरू प्रस्तुत गरिन्छ-

प्रबोधचन्द्र वागचीद्वारा सम्पादित कौलज्ञान निर्णयको समय बज्रयानी सूचीअनुसार मीनपाको समय राजा देवपाल (८०९ - ८४५ ई.) का समकालिक भनिएको छ । जालन्धरपाद श्रीमत्सेन्द्रका समकालिक थिए । राजेन्द्र चोलको समय (१०६३ - १११२ ई.) निश्चित छ । अतएव उनीभन्दा एक सय वर्षपूर्व मत्सेन्द्रको समय मान्दा राहुलकै समय निश्चित हुन्छ । फर्कुहर भने तेहौं शदीको समय दिन्छन् । प्रबन्ध-चिन्तामणिअनुसार ९९८ ई. गोरखनाथको समय मानिन्छ ।

नेपालको शैव तथा बौद्ध परम्पराअनुसार गोरख तथा मत्सेन्द्रको समय सातौं वा आठौं शदी देखिन्छ भन्ने द्विवेदीको मन्तव्यलाई श्री डा. रागेय राघवले उधृत गरेका छन् ।^{२१}

श्री राहुल सांकृत्यायनले सहजयानी शब्दको गहिरो छानबिनपछि तिब्बती तथा भारतीय स्रोत एवं सहजिया सिद्धहरूको वाणी (दोहा) समेतको भाषिक अध्ययनपछि आफ्नो हिन्दी काव्यधारा भन्ने निबन्धमा निम्नस्थि तिथि दिएका छन्— सरहपा ७६० ई., स्वयंभूदेव ७९० ई., लुइपा ८३० ई., विरूपा ८३०ई., डीविपा ८४० ई., दारिकपा ८४० ई., मुण्डरिपा ८४० ई., कुकुरिपा ८४० ई., कमरिपा ८४० ई., कण्हपा ८४० ई. र गोरक्षपा ८४५ ई.

।^{२२}

उपर्युक्त राहुलजीको तालिकाबाट श्रीगोरक्षनाथका गुरु श्रीमत्सेन्द्रको समय पनि ८४१ भन्दा एक दुई दशकअगाडि निश्चित हुन्छ र भारतीय स्रोतभन्दा कालनिर्धारणमा तिब्बती स्रोत नै बढी प्रामाणिक मान्ने विद्वान्हरूको विचार छ । योगदर्शनका विवेचक विद्वान्हरू श्रीशङ्कराचार्यको दार्शनिक

प्रभाव गोरक्षमा परेको मान्दछन् । यसकारण शङ्करपछि गोरख तथा मत्सेन्द्र भए भन्ने तर्क प्रस्तुत हुन्छ । वैष्णव धर्मको पनि नाथ सम्प्रदायमा प्रभाव परेको मान्दछन् तापनि गोरखनाथ रामानुज (११ शदी) भन्दा पछि भन्न सकिदैन र परवर्ती नाथ साहित्यमा वैष्णव प्रभाव पर्न सक्छ ।

उपर्युक्त भारतीय एवं यूरोपीय विद्वान्हरूको कालनिर्धारणलाई ध्यानमा राखेर नेपाली अनुश्रुति एवं राजवंशको तालिका मिलाउँदा निम्नस्थ तालिका प्रकट हुन्छ—

वंशावली र अभिलेख

मीनपा (८०९-८४५ ई.)	बज्रयान सूची	बलदेव
		(८२६-८४७ ई.)
	शङ्करदेव (८२६-८४७ ई.)	
गोरक्षपा (८४५ ई.)	हिन्दी काव्यधारा	" "
श्रीशङ्कराचार्य ७८८-८२० ई.)	मैकाडनल	शङ्करदेव

नेपालको इतिहासमा जयदेव द्वितीय (७१३ - ७३३ ई.) पछिको युगलाई इतिहासकारहरूले अन्धकार युग भनेर मान्दछन् । २३ त्यसभन्दा अगाडि ४६४ ई. सम्म सयौं शिलापत्र पाइन्दछन् भने जयदेवपछि नगण्य नै भने हुन्छ । माथि उल्लिखित बलिराज वा वलेदवका (८२६ को र ८४७ ई. को) दुइटा अभिलेख प्राप्त छन् २४ भने ई. ७४६ को एउटा मानदेवको र पछिल्ला कालका (ई. ८७७) मानदेवको अभिलेख प्राप्त छन् । २५

यो कालको इतिहास मिलाउन वंशावलीको सहायता लिनुपर्दै तापनि त्यसमा क्रम नमिलेका, नाउँ नमिलेका र विभिन्न वंशावली भएकाले भ्रमपूर्ण छन् ।

राइटले प्रस्तुत गरेको वंशावलीमा वरदेवको पालामा गोरखनाथले नागलाई थुनेको र बन्धुदत्तले कर्कोटक नागमाथि चढेर अनेक नदी तरेको वर्णन छ भने र नेपालको सर्वप्राचीन गोपाल राजवंशावलीमा शिवदेव द्वितीयका छोरा नरेन्द्रदेव र उनका आचार्य बन्धुदत्तले बुगमलोकेश्वर (मत्सेन्द्रनाथ) को जात्रा वर्णन छ । यी नरेन्द्रदेवको शिलापत्रहरूमा अस्तित्व छैन । शिवदेव द्वितीयका छोरा जयदेव द्वितीय हुन् र यिनका प्रशस्त शिलापत्र प्राप्त छन् । यिनको नामान्तर नरेन्द्रदेव मानौ भने पनि उनका प्राप्त शिलालेखहरूमा कहीं पनि मत्सेन्द्रसम्बन्धी संकेत पाइदैन ।

डा. विनयतोष भट्टाचार्यले जालन्धरका शिष्यमा श्री मत्सेन्द्र, धर्मपाद, कण्डपाद भएको र उनको काल निर्धारणमा एउटा सूची प्रस्तुत गरेका छन् जो यहाँ दिन उपयुक्त होला । डा. भट्टाचार्यले आदिसिद्ध सरहलाई मानेका छन् र राहुलजीले पनि । कालक्रम यसप्रकार छः - सरह (६३३ ई.), नागार्जुन (६४५ ई.), शवरिपा (६४७ ई.), लुइपा (६६९ ई.), जान्धरिपा (७०५ ई.), अनङ्गबज्ज (७०५ ई.), इन्द्रभूति (७१७ ई.), कृष्णाचार्य (७१७ ई.), लक्ष्मीकरा (७२९), लीलाबज्ज (७४१), दारिकपा (७५३), सहज योगिनी चिन्ता (७६५), डोम्बी हेरक (७७७) ।

दोस्रो काल निर्धारणमा दीपङ्कर श्रीज्ञान (९८० - १०५३ ई.) को समकालिक अद्वयबज्ज, अवधूतिपा, ललितबज्ज, तैलोपा, रत्नकारमति, प्रज्ञाकरमति, नारोपा आदि छन् । भट्टाचार्यको कथनअनुसार दोस्रो कालका सिद्ध राजा महीपाल (९७८ - १०३० ई.) का समकालीन थिए । किन्तु राहुल सांकृत्यायन भने ८०० ई. देखि ११७४ सम्मको मुख्य

सिद्धकाल मान्दछन् । नारोपाको निधन १०३९ ई. मान्दछन्
र सबै सिद्धभन्दा पछिल्ला नारोपालाई नै मानेका छन् ।

भट्टाचार्यको यो कालनिर्धारणलाई अन्वेषक
विद्वानहरूले स्वीकार गरेका छैनन् । बज्रयान, मन्त्रयान,
सहजयान आदि परम्पराको विकासक्रम आठौं शताब्दीदेखि
मानिए तापनि यसको चरमोन्नति एघारौं-बाह्रौं शदी हो
भन्ने अधिकांश विद्वानहरूको मन्तव्य छ ।

उपर्युक्त ऐतिहासिक विश्लेषण तथा विभिन्न
अनुसन्धाताहरूको तर्क तथा मन्तव्यहरू केलाएर नेपालका
प्रामाणिक अभिलेखसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निम्न
कुराहरू देखा पर्दछन्-

(१) लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेव प्रथम (६४२ - ६७९)
का सबै अभिलेखमा मत्स्येन्द्रनाथ सम्बन्धी संकेत सम्म पनि
पाइदैन ।

(२) श्री नरेन्द्रदेव तिब्बतमा निर्वासित जीवन बिताएर
फर्केका भएसा पनि शैव थिए । उनले अगाडिका राजा
अंशुवर्मा तथा सहयोगी भएर शासन गर्ने गुप्तहरू भैं
आफ्नो प्रशस्तिमा श्री पशुपति भट्टारक पादानुगृहीत भन्ने
विरुद्ध धारण गरेका छन् । बौद्ध भिक्षुका निम्नि राजाको
नाताले संरक्षण दिनु र बिहारको प्रवन्ध गरिदिए तापनि उनी
शैव थिए ।

(३) ईशाको सातौं-आठौं शदीमा उपत्यकाभित्र
पाशुपत सम्प्रदायको तन्त्रमन्त्र साधना योगले व्यापक प्रभाव
पारेको थियो भन्ने कुरा तत्कालीन शिलापत्र एवं विदेशी
(चिनीयाँ) यात्रीहरूको वर्णनबाट थाहा पाइन्छ । साथै
भारतमा नाउँ नसुनिएका मुण्डश्रृङ्खलित पाशुपत, शृङ्खलित

पाशुपत, वंशपाशुपत आदि विविध शाखाको विकास यहाँ भएको कुरा प्राप्त अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ ।

(४) महायान बौद्ध सम्प्रदायको नेपालमा प्रवेश भएको समय तेस्रो शदी भन्ने अनुमान विद्वान्‌हरूले गरेका छन् । २७ महायानीहरूको प्रसिद्ध तीर्थ रूपमा रहेको स्वयम्भू क्षेत्रमा बौद्धहरूको आवागमन त्यसपछि भई नै रहेको कुरा ऐतिहासिक स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । तिब्बती स्रोत अनुसार महायान सम्प्रदायका प्रकाण्ड विद्वान् वसुबन्धु (चौथो शदी) बृद्धावस्थामा नेपाल आएर बसे तथा यही नै उनको मृत्यु भयो । २८ उनको अस्थि स्वयम्भूनाथको एउटा चैत्यमा राखिएको छ भन्ने विश्वास अनुसार तिब्बती तीर्थयात्रीहरू आएर पूजा गर्दछन् । सप्तम शताब्दी (६२९ - ४५ ई.) मा भारत भ्रमणमा आउने यात्री हुयेन शाङ्गले आफ्ना यात्रा विवरणमा देवमन्दिर र बौद्धविहारहरू जोरिएको कुरा लेखेका छन् । वहाँ दुई हजारभन्दा बढी भिक्षुहरू देवयान मान्ने छन्, बौद्ध धर्म मान्ने मान्छेको संख्या थाहा छैन भनिएको छ । २९ भृकुटी तिब्बत जाँदा 'शीलमञ्जु' नामक नेपाली भिक्षुसँगै गएका थिए र भृकुटीले मैत्रेय बृद्धको मूर्ति लगेकी थिइन् भन्ने कुरा तिब्बती स्रोतबाट थाहा हुन्छ । ३० आठौं शताब्दीका प्रसिद्ध महायानी विद्वान् 'शान्तरक्षित' नेपाल स्वयम्भूमा आई बसेका थिए र यही उनले आफ्ना प्रसिद्ध ग्रन्थको रचना गरेका थिए । पछि तिब्बतबाट लिन आउँदा वहाँ गए । तर उनी शुद्ध महायानी तार्किक हुँदा उनको मर्यादा भएन र राजाज्ञाले तिब्बत छोडेर नेपाल फर्के । तिब्बतमा वोनधर्मको प्रभाव भएकोले त्यसलाई परास्त गर्न घोरतान्त्रिक पद्यसम्भवलाई तिब्बत जान अनुरोध गरे । ३१ सन् ७४७ मा शान्तरक्षितको अनुरोधमा तिब्बत जानुभन्दा अघि ५ वर्षदेखि नेपालका

विभिन्न ठाउँमा बसी घोर साधनामा लागेको पद्यसंभवले तन्त्र साधनाद्वारा सिद्धिलाभ गरेका थिए र उनले तिब्बतमा पुगी मन्त्रवलद्वारा बौद्ध धर्मका तान्त्रिक धार्मिलाई परास्त गरी बुद्ध धर्मको स्थापनार्थ शान्तरक्षितलाई बोलाए । यो समय नेपालमा जयदेव द्वितीयभन्दा पछि वरदेवको समय पर्दछ ।

(५) श्री पद्यसंभव नै पहिला नेपाल आउने बज्रयानी तान्त्रिक योगी भएता पनि यिनको नेपालमा मूर्ति नपाइनु र मान्यता पनि नभएकोले त्यो बेला बज्रयान सफल नभएको विद्वान्‌हरूले अड्कल काटेका छन् ।^{३२} यसको कारण नेपालमा शैव तान्त्रिकहरूको व्यापक मान्यता हुनुपर्दै भन्ने कुरा इतिहासकार ज्ञवालीजीको कथन छ । साथै नागार्जुन सिद्ध नेपालमा आई बसेको स्वयम्भूनजीकको पर्वत नै उनको नाउँले प्रख्यात छ र उनका अनेकन मूर्तिहरू नेपालमा पाइन्छन् र पूजित छन् । इतिहासकारहरू यिनैलाई बज्रयानका प्रचारक सिद्ध भएकोले रसेश्वर सिद्धान्तका जानकार पनि भएको कारणले नेपालमा बज्रयानको मुख्य प्रचारकको रूपमा मान्छन् ।^{३३} राहुलको तालिकाअनुसार यिनी सरह (सरोरुह बज्रपाद) ७६९ - ८०८ ई.) का चेला भएकोले आठौं शदीको शुरू नवौं शदीको मध्यकालतक मान्युपर्दै । साथै यो गणनाअनुसार श्रीमत्स्येन्द्रनाथ गोरखभन्दा यिनी केही समयअगाडिका सिद्ध ठहरिन्छन् ।

(६) नेपालका वंशावलीअनुसार बन्धुदत्त आचार्य मत्स्येन्द्रनाथलाई लिन कामरूप जाँदा उनी कामरूपका राजका कान्छा छोराको रूपमा जन्म लिएका थिए । राजालाई पेटमा नाग पसाई बिरामी पारेर औषधि गरी बन्धुदत्तले निको पारे । खुशी भएका राजाले केही माग भन्दा

बाचा गराई कान्धो छोरो मागे । राजाले दिए पनि रानीले दिन मानिनन् । पुनः राजपुत्र भएका मत्स्येन्द्रनाथलाई खुशी गराई नेपाल आउन प्रार्थना गरे । आमाले जान दिनुहुन्न म आउला भनेकोले फर्की आई तन्त्रबलले कटुवाल दहमा बसी आकर्षण गर्दा भमरोको रूप लिई कटुवाल दहमा आए र कलशमा छोपी ल्याई वुङ्गमतीमा मूर्ति बनाई स्थापना गरे भन्ने कथा छ र यो परम्परा आज पनि पालना गरिदैछ ।^{३४} कटुवाल दहमा पुगी कलशमा छोपी प्रतिवर्ष मत्स्येन्द्रनाथलाई ल्याउनुपर्छ ।

उपर्युक्त कथा परम्परालाई हेर्दा सिद्ध मत्स्येन्द्रको दोस्रो जुनीको कथासँग परम्परा गाँसिएकोले मत्स्येन्द्रको नेपाल आगमन दोस्रा नरेन्द्रदेव (१३० ई.) का पालामा भएको अथवा नरेन्द्रदेव (तृतीय) (११३४ ई. - ११४६) का समयमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ नेपाल आए भन्नुपर्छ ।

(७) नेपालमा शंकराचार्य आएको, बौद्ध पण्डितहरूसँग शास्त्रार्थ गरेको, बौद्ध र ब्राह्मणहरूको आपसी कलहका किम्बदन्तीहरू प्रशस्त वंशावलीमा उल्लेख छन् ।^{३५} परन्तु न आदि शकराचार्य आउनुभएको प्रमाण छ, न नेपालका देवमन्दिर तथा विहारको परम्परा हेर्दा प्रतिस्पर्धामा केही कुरा भएको दृष्टिगोचर हुन्छ । श्रीशङ्कराचार्यले स्थापना गर्नुभएका पाँच मठ र अन्य उपमठका प्रधानहरूलाई पनि शङ्कराचार्य भन्ने परम्परा आजसम्म नै चल्दै आएको छ । यस्तै अग्निकाशी मठका शिवअवतार, सम्पूर्ण तंत्रमंत्र योगका ज्ञाता, साँडे चढेर हिंडने शङ्कराचार्य काशीबाट दुई पटक नेपाल आउनुभएको र यहाँ पाएको दान-दक्षिणाले काशीका मन्दिर जीर्णोद्धार गर्नुभएको कुराको साथै दोस्रो पटक आउनुहुँदा यहाँका

राजकुमार आनन्ददेव आदिलाई शैव दीक्षा दिई यहाँ दुइटा
मन्दिर बनाउनुभएको वर्णन लेखिएको ने. सं. २६२ तदनुसार
११४२ ई. को अभिलेख प्राप्त छ । ३६ यसबेला नेपालमा
नरेन्द्रदेव (तृतीय) राजा भएको अभिलेखहरू प्राप्त छन् ।
शङ्कराचार्यसँग शैवदीक्षा लिनेहरूमा नरेन्द्रदेवको नाउँ
देखिदैन । शिलापत्रमा आनन्ददेवले शैव दीक्षा लिएको वर्णन
छ । यी राजा ई. ११४७ मा राजा नरेन्द्रदेवपछि राजगद्धीमा
बसेका थिए ।

उपर्युक्त विवेचनाद्वारा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ तथा
गोरक्षनाथको समयको निर्धारण गर्दा नवौं शताब्दीको
शुरूदेखि बाह्यै शताब्दीसम्मको काल हुनुपर्छ । श्री अभिनव
गुप्तभन्दा अगाडि श्रीमत्स्येन्द्रनाथको छ्याति र मान्यता
भइसकेकोले १००० भन्दा पहिले नै उनको स्थिति निश्चय
छ ।

नेपालका वंशावलीका कथन मान्ने हो भने
श्रीगोरक्षनाथले नेपाली जनताले उपेक्षा गरेको कारणले
नागको आसन गरी समाधी लिंदा अनावृष्टि भएको कारणले
नै गोरखनाथका गुरु श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई ल्याउन कामरूप
गएको र त्यहाँ श्रीमत्स्येन्द्रनाथ राजाका छोरा भएर जन्मेका
कथाले भने (ई. ९३० आ) मा भएका राजा नरेन्द्रदेवका
पालामा यो घटना भएको रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यो समय
आदिशङ्करको दिग्गिवजयपछिको शैव धर्मको चरमोत्कर्ष काल
थियो र पाशुपत, कापालिक, कालामुख आदि अनेकौं शाखा-
प्रशाखामा बाँडिएको शैव सम्प्रदायलाई समष्टिरूपमा
शङ्करको अद्वैतवाद, शैवतान्त्रिक साधनालाई वेदसम्मत
बनाउने प्रयास र त्यसपछि शिवमार्गी चमत्कारी सिद्ध
गोरखनाथको हठयोग, ब्रह्मचर्यपूर्वक साधनापक्षले हतश्री

हुन पुगेको बज्रयानी बौद्धहरूको स्थितिलाई कायम राख्न श्रीगोरखनाथले पनि मान्नुपर्ने गुरु श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई आवाहन गरी नेपालमा ल्याई स्थापना गर्नु र उनको सम्मानपूर्ण पूजाआजा गरी जात्रा-उत्सव गर्नु बौद्ध जगत्का लागि आवश्यक थियो । पहिले शैव र पछि कामरूपमा बसी योगिनी कौलमन्त्रद्वारा साधना गर्ने श्रीमत्स्येन्द्रको साधनापद्धति बज्रयानी साधनाको निकट थियो र यी चमत्कारी सिद्धलाई बज्रयानी (सहजिया) सिद्धको रूपमा बौद्धहरूले अंगीकार गरिसकेका थिए । श्रीमत्स्येन्द्रको कौल साधनालाई पूर्णरूपमा बज्रयानी साधनापद्धति भनेर मान्न विद्वान्‌हरू तयार छैनन् । श्रीगोरक्षका गुरुको रूपमा श्रीमत्स्येन्द्र पूर्णरूपमा शैव थिए । पछि मात्र उनले कामरूपमा पुगेर बज्रयानसँग मिल्दोजुल्दो कौल साधना शुरू गरे । कौल साधनापद्धतिमा पञ्चमकार (मत्स्य, मांस, मद्य, मुद्रा, मैथुन) को सेवन आवश्यक मानिन्छ । किन्तु यो साधना पद्धतिका जानकार भए पनि श्रीगोरक्षनाथलाई यो मान्य भएन र शुद्ध ब्रह्मचर्यद्वारा योग साधनामा उनी विश्वास राख्दथे । यसकारण शङ्करको प्रभाव गोरखमा सरेको र गोरखको प्रभावले निस्तेज भएका नेपालका बौद्धहरूले मत्स्येन्द्रको आवाहन गरी भमराको रूपमा आएका मत्स्येन्द्रको बुझमतीमा स्थापना गरी जात्रा चलाए । मत्स्येन्द्रलाई लिन जाने र नेपालमा फर्की भमराको रूपमा आएका मत्स्येन्द्रलाई कलशभित्र पारी छोप्न लगाउने तान्त्रिक आचार्य बन्धुदत्त हुन् । यी तान्त्रिकाचार्य थिए भन्ने अनुश्रुति छ ।

“श्रीमत्स्येन्द्रलाई तंत्रले आकर्षण गरी ल्याउँदा निदाई छोप्न नसक्ने राजा नरेन्द्रदेवलाई दुई पटक आचार्यले समेत सचेत गरे । तेस्रो पलटमा पनि राजा निदाएकोले गोडाले घच्चा दिई राजालाई जगाए र मत्स्येन्द्रनाथ छोप्न नरेन्द्रदेव

सफल भए । यो बेला गोडाले घच्चा दिई जगाउने आचार्यको गोडा काटिदिने विचार राजाका मनमा उठेको थियो । बन्धुदत्तले पनि राजाले मंमाथि यस्तो चिताएका थिए भनी शरीर त्यागी श्रीमत्स्येन्द्रनाथका दाहिना पाउमा रहे । राजाले पनि मैले घटिया कुरा चिताएँ, त्यो कुरा गुरुले पनि मनमा लिएको रहेछ भनी श्रीमत्स्येन्द्रनाथका पाउको भक्ति गरी प्राण छाडि बाउँ पाउमा रहे ।”

उपर्युक्त वंशावलीको कथनबाट के थाहा हुन्छ भने श्रीमत्स्येन्द्रको स्थापनापछि चाँडै नै बन्धुदत्त आचार्य र त्यसपछि राजाको पनि मृत्यु भयो । यो छोटो सयमलाई विचार गर्दा यी राजा नरेन्द्रदेव (द्वितीय) ९३० ई. का नै देखिन्छन् । यिनको राज्यकाल वंशावलीहरूमा १ वर्ष ६ महिना लेखिएको छ ।

द्वितीय जयदेवपछि ने. सं. १०० सम्म (ई. ९८० सम्म) को नेपालको इतिहास त्यति स्पष्ट छैन र यस काललाई इतिहासकारहरूले अन्धकारणपूर्ण कालको संज्ञा दिएका छन् । वंशावलीको नाम क्रमबाहेक दोस्रा नरेन्द्रदेव (९३० आ) का पालाको कुनै अभिलेख पाइएको छैन । तथापि अधिकांश वंशावलीहरूले उल्लेख गरिएका राजाहरूको कथनलाई नकार्न सकिदैन ।

भारतमा गुप्त सम्राज्यको उत्कर्ष कालमा नेपालका लिच्छविसँग अवश्य नै सम्बन्ध रहेको थियो । धर्म-संस्कृति र कलाका क्षेत्रमा गुप्तकालको छाप परेको पाइन्छ । उक्त मगध सम्राज्यपछि श्रीहर्ष (६०६ - ६५० ई.) को कालमा नेपालमा अंशुवमदिखि नरेन्द्रदेवसम्मको शासनकाल पर्दै । त्यो बेलामा पनि कान्यकुञ्जसँग नेपालको सम्बन्ध रह्यो होला परन्तु त्यसको ठोस प्रमाण पाइएको छैन ।

त्यसपछिको भारतमा साना-साना राज्य बनेर आपसी कलह, युद्ध, मैत्री हुँदै रह्यो । प्रत्येक राज्यको स्थिरता नभएकोले पनि नेपालसँग गाढा सम्बन्ध कसैको बनेन । यद्यपि जयदेव द्वितीयको अभिलेखबाट मगध तथा कामरूप (आसाम) का राजाहरूसँग वैवाहिक सम्बन्धको कुरा धेरै समयसम्म नै भएको पाइँदैन ।

भृकुटी-विवाहपछि तिब्बतमा बौद्ध धर्मले प्रवेश गरेको र सङ् ग चङ् गम्पोको मन्त्री थोन्मी भारतमा गई अध्ययन गरेको एवं तिब्बती वर्णमालाको सिर्जना गरी तिब्बती भाषामा बौद्ध धर्मग्रन्थ अनुवाद गर्न भारतबाट बौद्ध पण्डितहरू तिब्बत गएको कुरा तिब्बती ऐतिहासिक स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । त्यस बेलातिर विहारको नालन्दा महाविहारले विश्वविद्यालयको रूप लिइसकेको र त्यसमा शिक्षा पाएका बौद्ध पण्डितहरू तिब्बत जानको लागि नेपालको बाटो गरी आउँथे भन्ने कुरा ऐतिहासिक अन्वेषणबाट थाहा पाइन्छ ।

श्रीआद्य शङ्कराचार्यको दिग्विजयपछि पनि नालन्दा र विक्रमशिला महाविहारहरू पालराजाको छत्रघायामा विकसित हुँदै रहे । त्यसमध्ये पनि विक्रमशिला र उद्यन्तपुरी महाविहारमा महायान र बज्रयान शाखाले विकास गन्यो । नेपालभित्र त्यो बेलामा पाटन र फरपिङ् विशेष रूपमा बौद्ध-विद्याकेन्द्रको रूपमा रहेको कुरा अनुसन्धानबाट र ऐतिहासिक स्रोतबाट थाहा पाइन्छ । विद्याको केन्द्र एवं प्रसिद्ध बौद्ध पण्डितहरू नेपाली नै भए पनि नेपालको बुद्ध समाज सम्बन्धी ऐतिहासिक विवरण नेपालमा पाइँदैन र यसको निमित्त तिब्बती इतिहासमा निर्भर रहनुपर्छ । पाटन क्षेत्रभित्र बढी बौद्धाचार्यहरूको प्रभाव

भएको कारणले नै मत्स्येन्द्रनाथको स्थापना एवं करुणामय लोकेश्वरको रूपमा पुज्ने परम्परा रहेको अनुमान हुन्छ । आज पनि जात्रा चलाउन राजप्रतिनिधिको रूपमा नरेन्द्रदेवको तरबार भक्तपुरबाट ल्याउनुपर्छ ।

यो तरबार भक्तपुरमा रहेकोले लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको राजधानी के भक्तपुरमा नै थियो ? भन्ने प्रश्न उठ्दछ । त्यसो हो भने श्रीमत्स्येन्द्रनाथ ल्याउने राजा नरेन्द्रदेव (प्रथम) अवश्य नै होइनन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । साथै दोस्रा नरेन्द्रदेवको राजधानी भक्तपुर थियो भन्ने पनि प्रमाण पाइँदैन । लिच्छविकालका राजदरवारहरू कैलाशकूट भवन, मानगृह, भद्राधिवास आदि भक्तपुरमा थिए भन्ने कुरा कतैबाट पनि साबित हुँदैन । वंशावलीका स्रोतबाट पनि भक्तपुर राजधानी बनाउने राजा आनन्ददेव मानिन्छन्, जसको समय ने. सं. २७६ (११४७ ई.) देखि मात्र शुरू हुन्छ र आनन्ददेवभन्दा अगाडि भएका नरेन्द्रदेवको राजधानी भक्तपुर भएको मान्न नसकिने स्थिति देखापर्छ । परन्तु नरेन्द्रदेवपछि राजा हुने आनन्ददेवको राजधानी भक्तपुर भएको र पछि रत्न मल्ल फुटेर काठमाडौं नगएसम्म (ने. सं. ६०५) अर्थात् लगभग ३४० वर्षसम्म अटूट रूपमा भक्तपुर राजधानी भएको, रत्न मल्ल फुटेर काठमाडौं, पाटनको छुड्हे राज्य कायम गर्दा पनि जेठो हाँगो भक्तपुरमा नै रहेकोले श्रीमत्स्येन्द्रनाथको जात्रा चलाउन ल्याइने नरेन्द्रदेवको तरवार भक्तपुरमा नै रहेको हुनुपर्छ । आजसम्म पनि नरेन्द्रदेवका सन्तान भनिने व्यक्तिहरू भक्तपुरमा नै छन् र उनीहरूकै मातहतमा त्यो तरबार रहेको छ । उक्त तरबार कुन नरेन्द्रदेव राजाको पालाको हो भन्ने कुरा चाहिं निश्चय गर्ने प्रमाण पाइएको छैन ।

ने. सं. २४५ (१९३४ ई.) तिर राजा हुने नरेन्द्रदेवका पालामा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ जीवित थिएनन् भन्ने कुरा चाहिं १०५० - १११५ ई. तिरका अभिनव गुप्ताचार्यले गुरु परम्परामा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको नाउँ लिएकोले अभिनव गुप्तका गुरुभन्दा ५/६ पुस्ताअगाडि नै मत्स्येन्द्रनाथ भएकोले पनि ९ औं शदीको मध्यकाल नै श्रीमत्स्येन्द्रको समय देखिन आउँछ र श्रीमत्स्येन्द्र स्वयं नभएर उनको प्रतिच्छवि रूप भमरो नेपाल ल्याइएको मान्ने हो भने तेसा नरेन्द्रदेव (१९३४ ई.) का पालामा नै मत्स्येन्द्रको आवाहन नेपालमा गरिएको हो भन्न बाधा पैदैन । परन्तु श्रीमत्स्येन्द्रनाथ उत्तरसमकालीन श्रीगोरखनाथको कथा श्रीमत्स्येन्द्रनाथसँग जोडिएको र श्रीगोरखनाथका गुरु मत्स्येन्द्र पनि हुन् भन्ने कुरा ऐतिहासिक विश्लेषणमा निश्चय नै भइसकेकोले श्रीमत्स्येन्द्रलाई ल्याइने काम द्वितीय नरेन्द्रदेवका पालमा हुनुपर्ने कुरा सिद्ध हुन आउँछ । श्रीसिद्ध गोरखनाथको जीवितावस्थामा नै श्रीमत्स्येन्द्रको नेपालमा आवाहन गरिएको नेपाली वंशावलीका कथाहरू छन् र मत्स्येन्द्रलाई लिन जाँदा कामरूपका राजाका पुत्रको रूपमा सिद्ध मत्स्येन्द्रले जन्म लिएको र उनैलाई नेपालमा आउन आग्रह गरिएको कथा पनि वंशावलीमा नै उल्लेख भएको पाइन्छ । योगी सिद्धहरू कायाकल्प योग पनि जान्दथे । परन्तु राजपुत्रको रूपमा गरिएको वर्णनले श्रीमत्स्येन्द्रनाथले १८/२० वर्षअगाडि चोला बदलेको कुरालाई इङ्गित गर्दछ । मत्स्येन्द्र पद्मशतकम् भन्ने एक प्राचीन ग्रन्थमा पनि श्रीमत्स्येन्द्र मनुष्यको रूपमा भलकक देखा परेर अन्तर्धान भएका र पछि तान्त्रिक अभिचारले भमराको रूपमा आवाहन गरिएको वर्णनबाट पनि यो घटना दशौं शदीको प्रारम्भकाल (द्वितीय नरेन्द्रदेव) कै समयलाई इङ्गित गर्दछ ।

श्री अभिनव गुप्ताचार्य (१५० - १०१५ ई.) ले आफ्नो तंत्रालोक भन्ने ग्रन्थमा गुरुको चर्चा गर्दा कौलमतका गुरु शंभुनाथको उल्लेख गरेका छन् । शंभुनाथका गुरु सोमदेव र उनका गुरु समुत्तिनाथ थिए । यी सिद्धहरू श्रीमत्स्येन्द्रनाथका शिष्य परम्परामा कौलमतका सिद्ध थिए भनिन्छ । अभिनव गुप्तले कौलमतका योग्य गुरु काश्मीरका नपाएर जालन्धरमा आई सिद्ध शंभुनाथद्वारा कौल मतको शिक्षा एवं साधना प्राप्त गरेको उल्लेख पाइन्छ ।^{३७} यस कारणले पनि श्रीमत्स्येन्द्रको आविर्भाविकाल चाहिं सस्क्य बिहार सूचीमा आधारित समय राजा देववालको समकालिक (८०९ - ८४५ ई.) तिर नै मान्युपर्ने हुन्छ ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथ आफ्नो जीवन कालमा नेपाल आए नआएको कुरा यकीन गर्ने प्रमाण हामीसँग छैन र त्यसबेला नेपालमा कौल-सम्प्रदायको प्रवेश भइसकेको थियो भन्ने प्रमाण पनि प्राप्त छैन ।

कौल मतको प्राचीनताबारेमा भनिएको छ-सत्ययुगमा खगेन्द्र नामक आचार्य, त्रेतामा कुर्माचार्य, द्वापरमा मेष नामक आचार्य र कलियुगमा मच्छन्द (मत्स्येन्द्र) आफ्ना नाम कौलमतका प्रतिष्ठापक थिए ।^{३८} उक्त कुरालाई केलाएर इतिहासविद्हरू श्रीमत्स्येन्द्रलाई नै कौलमतका प्रतिष्ठापक आचार्य मान्दछन् ।

श्रीमत्स्येन्द्रका नामान्तर र मीन-मत्स्येन्द्रको एकात्मकता:-

डा. प्रबोधचन्द्र वागची नामसाम्य, दर्शनसाम्य, साधना एवं जातिसाम्यको आधारमा लुइपा, मीन र मत्स्येन्द्र

एउटै व्यक्ति मान्दछन् ।^{३९} श्री राहुलजीले प्रस्तुत गरेको ८४ सिद्ध सूचीमा मत्स्येन्द्रको नाउँ छैन र मीनको नाउँ भने छ ।^{४०} फेरि मत्स्येन्द्र र कण्वपा गुरुभाइ हुन् र मत्स्येन्द्रका गुरु जालन्धरिपालाई मान्दछन् । साथै मीनपाका गुरु कुकुरिपालाई मानिएको छ भने मीनपा मत्स्येन्द्रका पिता भनिएको छ । राहुलजीले लुइपालाई कायस्थ जातिका भन्नुको साथै शिष्य परम्परामा सरहपाको तेसो पिंढीमा राखेका छन् ।^{४१} मत्स्येन्द्र र मीनलाई मछुवारा (माझी) को जातिमा उत्पन्न मानेका छन् । यो आधारमा मीन र मत्स्येन्द्र भिन्नाभिन्न व्यक्ति देखिन्छन् र नेपालमा पनि मीननाथको मान्यता छुट्टै छ । श्रीमत्स्येन्द्रको रथयात्रामा र त्यो शूर गर्न जे जति विधिविधान गरिन्छन्, त्यस्तै खालको विधि मीननाथको पनि हुने र साथैजस्तो रथयात्राको परम्परा रहेकोले पछिल्लो कालमा आएर नै मीन र मत्स्येन्द्रको पृथकता भएको भन्ने विद्वान्‌हरूको तर्कसँग सहमत हुन कर लाग्दछ ।

बंगाली परम्पराअनुसार मत्स्येन्द्रनाथका पुत्र मीननाथ थिए भन्ने कुरा डा. नागेन्द्रनाथले उल्लेख गरेका छन् ।^{४२} तिब्बती परम्पराअनुसार मीननाथका छोरा श्रीमत्स्येन्द्रनाथ हुन् भन्ने थाहा पाइन्छ ।^{४३}

कौल ज्ञान निर्णय भन्ने ग्रन्थ, जो श्रीमत्स्येन्द्रका रचित ग्रन्थ भनिन्छ, त्यसको मध्यवर्ती अध्यायको पुष्टिकामा श्रीमीननाथ र अन्तिम पुष्टिकामा श्रीमत्स्येन्द्रको नाउँ उल्लेख भएकोले मीन र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति हुन् बाबुछोरा होइनन् भन्ने कुरा डा. नागेन्द्रको विचार छ ।^{४४} साथै अकुलवीरतन्त्र भन्ने तान्त्रिक ग्रन्थमा पनि उपर्युक्त किसिमले कहीं मीन कहीं मत्स्येन्द्रको उल्लेख भएकोले उक्त

ग्रन्थको रचनाकाल (११ औं शदी) सम्म मीन र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति थिए भन्ने कुराको निष्कर्षमा डा. नागेन्द्र पुगेका छन् । यस्तै नाथ सम्प्रदायमा शोधग्रन्थ तयार पार्ने श्रीमती डा. कल्याणी मल्लिक पनि मीन र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति हुन् भन्ने निष्कर्षमा पुगेकी छिन् ।^{४५} उनले प्रमाणमा तन्त्रालोक भाष्य (१-२४) को श्लोक उद्धरणमा दिएकी छन्, जो निम्नस्थ छ-

भैरव्या भैरवात् प्राप्तं योगं व्याप्य ततः प्रिये ।
तत्सकाशात् सिद्धेन मीननाथेन वरानने ॥
कामरूपे महापीठे मच्छेन्द्रेण महात्मना ॥

उपर्युक्त श्लोकबाट मत्स्येन्द्र र मीनमा अभेद सम्बन्ध दृष्टिगोचर हुन्छ । अभिनव गुप्तको तन्त्रालोक भन्ने विशालकाय तान्त्रिक ग्रन्थमा कौल सम्प्रदाय सम्बन्धी विवरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ र कौल ज्ञान निर्णय आदि ग्रन्थमा पनि कौलमत सम्बन्धी नै वर्णन पाइन्छ । श्रीमत्स्येन्द्रद्वारा प्रचारित कौलमतलाई योगिनी कौलमत भन्ने नामाकरण भएको कुरा कौलज्ञान निर्णयकै पुष्पिकाबाट थाहा हुन्छ । नाथ योगी सिद्धको परम्परालाई मान्ने श्री चन्द्रनाथ योगी पनि ऐतिहासिक व्यक्तिहरू मीन र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति हुन् भन्ने तर्कलाई स्वीकार गर्दछन् ।^{४६} साथै मीननाथ बंगाली थिए र उनको नामान्तर थियो- मीनपाद, मत्स्येन्द्रनाथ, मछिन्द्रनाथ, मच्छघ्नपाद, मच्छेन्द्रपाद आदि । अकुलवीरतन्त्र, कुलानन्द, ज्ञानकारिका आदिमा मच्छघ्नपाद, मच्छेन्द्रपाद, मीनपाद, मत्स्येन्द्रपाद, मछिन्द्ररनाथ आदि नाम पाइन्छन् भन्ने कुरा डा. हजारीप्रसाद द्विवेदीले उल्लेख गरेका छन् र मीन र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति हुन् भन्ने कुरा डा. द्विवेदीको कथन छ ।^{४७}

श्रीमत्स्येन्द्रनाथद्वारा रचित मत्स्येन्द्र संहिता भन्ने
ग्रन्थ छ भन्ने कुरा 'योगी सम्प्रदायाविष्कृति' भन्ने ग्रन्थबाट
थाहा पाइन्छ तापनि उक्त ग्रन्थ प्राप्त नभएकोले त्यस
सम्बन्धमा केही भन्न सकिने स्थिति छैन । डा. वागचीद्वारा
सम्पादित कौलज्ञान निर्णयको इन्ट्रोडक्सन पृ. ५५ - ५९
बाट के थाहा पाइन्छ भने कौलज्ञान निर्णय, अकुलवीरतन्त्र,
कुलानन्दतन्त्रम् आदि कौलमत प्रतिपादन गर्ने ग्रन्थहरूमा
पर्याप्त समानता छ । यस्तै सहजविवेचन, वाट्याचारविरोध,
कुलविचार आदि रहस्यात्मक शब्दावलीको अध्ययनबाट
श्रीमत्स्येन्द्रनाथको योगिनी कौल मत र तान्त्रिक बौद्ध मतमा
समानता पाइन्छ । ४५ परन्तु यो कुरा डा. कल्याणीलाई
स्वीकार्य छैन । उनको विचारमा सहजिया र बौद्ध तान्त्रिक
सिद्ध लुइपाको धार्मिक मत एवं साधना प्रणालीको अध्ययन
गर्दा दुइटा भिन्नै मत प्रवर्तक हुन् भन्ने देखिन्छ । यी दुईका
मतमा कुनै सामञ्जस्य छैन । श्रीमत्स्येन्द्र र गोरक्षको
हठयोग र लुइपाको चर्यापदमा वर्णित सहज साधना पूर्णतया
एउटा अर्काको विरुद्ध छन् भन्ने कुरा डा. कल्याणीको उक्ति
छ । ४९ उपर्युक्त दुवै विवचेक विद्वान्‌को मत प्रदर्शित गर्दै
डा. नागेन्द्रनाथ भन्दछन्- यो विचारमा केही नम्रतापूर्वक
भन्ने हो भने नाथ गुरु अर्थात् मत्स्येन्द्र एवं गोरख पूर्णतया
शैव थिए र तान्त्रिक साधनाका केही पक्षहरू दुवैको
मिलदछ ।

यस्तै महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्रीद्वारा संकलित
'बौद्ध ज्ञान और दोहा' भन्ने सिद्ध वाणीको मुखबन्ध
(भूमिका) मा विवेचना गर्दै उनी भन्दछन्- लुइपाद बौद्ध
तान्त्रिक सिद्ध थिए र श्रीमत्स्येन्द्रनाथ नाथ सिद्ध थिए ।
श्रीमत्स्येन्द्रनाथ जातिका मछुवा थिए र उनको अर्को नाम
मच्छधनाथ थियो । नाथ सिद्ध भए पनि नेपाली बौद्धहरूका

उपास्य देवता थिए, किन्तु गोरखनाथ प्रारम्भमा रमणबज्जे नामक बौद्ध थिए र पछि गोरक्षनाथ नामका सिद्ध बने । श्री शास्त्री महोदयको यो उक्ति साथै मीन र मत्स्येन्द्र तथा लुइपाद अलग-अलग व्यक्ति देखिन्छन् र लुइपाद बौद्ध सिद्ध थिए, मत्स्येन्द्रनाथ सिद्ध (शैव) थिए भन्ने कुरा पनि व्यक्त गर्दछन् ।

डा. सुनीतिकुमार चटर्जीले बंगाली भाषाको विकास सम्बन्धी चर्चा गर्दा सिद्धवाणी-चर्यापद एवं दोहाको भाषागत विकासक्रमको विवेचना गर्दै लुइपादको समय निर्धारण गरेका छन् । उनी भन्दछन्— लुइपा दीपङ्कर श्रीज्ञान (अतिशा) को ज्येष्ठ समकालिक थिए । अतिशा १०३८ ई. मा ५८ वर्षको उमेरमा नेपाल हुँदै तिब्बत गएका थिए । यी दुई व्यक्तिले 'अभिसमय विभङ्ग' नामक ग्रन्थको रचना गरेका थिए । यसै आधारमा श्री हरप्रसाद शास्त्रीको प्रमाणको समर्थन गर्दै लुइपादको समय ९५० ई. पछि हो भनेर मानेका छन् । साथै डा. चटर्जी पनि मीननाथ र मत्स्येन्द्रनाथ एउटै व्यक्ति मान्दछन् र बङ्गालको सहजिया सम्प्रदायको सम्बन्ध उत्तर भारतको पुनर्जीवित हिन्दूधर्मको शैवनाथ मतसँग अवश्य नै थियो भन्दछन् । उनको विचारअनुसार यदि लुइपा र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति मानेमा दशौं शदीको उत्तरार्ध मत्स्येन्द्रको समय मान्नुपर्दछ । लुइ=लोही= लोहित, अर्थात् रातो भन्ने नाउँका सिद्ध भएका र श्रीमत्स्येन्द्रनाथ पनि राता मत्स्येन्द्रका नाउँले चर्चित एवं रातै वर्णको विग्रह भएकोले लुइपाद र मत्स्येन्द्र एउटै व्यक्ति हुन् भन्ने विद्वान्‌हरूको मन्तव्य हो । मीन र मत्स्येन्द्र पछि पछि दुई व्यक्ति मानिए जस्तै लुइ पनि पछि छुट्टै सिद्ध मानिन लागेको हुन सक्छ । साथै एउटा प्रसिद्ध सिद्धकै नाउँसँग मिल्ने अर्को सिद्ध हुन नसक्ने पनि होइन । लुइपा

दीपङ्करका ज्येष्ठ समकालिक तथा नालन्दा महाविहारसँग सम्बन्धित व्यक्ति हुन् भने मत्स्येन्द्रभन्दा छुहै हुन् र लुइपा सहजिया सिद्ध (बौद्ध) हुन् र श्रीमत्स्येन्द्र बौद्ध र शैव दुवै किसिमका साधना पक्षका ज्ञाता भएर पनि नाथ नामले नै बढी चर्चित छन् । उनको योगिनी कौलमत पनि शैवपरक छ ।

साथै अर्को अकाट्य प्रमाणमा के लिन सकिन्छ भने नेपालमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको पूजा-संस्कार, विधि-विधानमा पहिले शैवतान्त्रिकले पूजा नगरी बौद्धाचार्यले विधि-विधान गर्न पाउँदैनन् । साथै अन्य विधिमा पनि शैवतान्त्रिक विधिले पूजा गर्ने श्रेष्ठ जाती र बज्ञाचार्य दुवै यजमानको रूपमा बसेर पूजा गर्दछन् । जात संस्कार, नाम संस्कार, चूडोपनयन, विवाह आदि दश संस्कार पनि शैव परम्पराबाट गरिन्छ । राजगुरु योगी वंशकारले मत्स्येन्द्रको पुरातन समय ५२२ ई. र पछिल्लो समय दशौं शदी मान्दै प्रमाणमा हडसनलाई प्रस्तुत गरेका छन् । हडसनले नेपालमा ठूलो अकाल पाँचौ शदीमा परेको थियो भनेर उल्लेख गरेका छन् । र नेपाल सम्बन्धी अनुसन्धानकर्ता लेभीले ६४७ ई. मा मत्स्येन्द्रनाथ नेपाल आएको कुरा लेखेका छन् । साथै हुएन शाडले भाव-विवेकको रचना र श्रीमत्स्येन्द्रनाथ समकालिक मान्दछन् । भावविवेकको रचना ५५० ई. मा भएको मानिन्छ ।

उपर्युक्त सबै विद्वान्‌हरूको मन्तव्य प्रकट गर्ने आधार नेपालका वंशावली र अनुश्रुति हुन् । हडसन लगभग १०० वर्षअघि नेपाल आएका थिए र उनको पाँचौ शदीमा अकाल परेको कुरा वंशावलीकै कथन हो । वंशावलीमा यस्तो दुर्भिक्ष बेलाबेलामा परेका कुरा छन् । किन्तु वंशावलीलाई

पुष्टि गर्ने अभिलेखहरू प्राप्त छैनन् र वंशावलीको कथन प्राप्त अभिलेखबाट अधिकांश अप्रमाणित भएको छ । हडसनको पालामा नेपालमा शिलापत्र ताँवापत्रहरूको अन्वेषण भइसकेको थिएन । लेभीको प्रमाण पनि नरेन्द्रदेवका पालामा मत्स्येन्द्रनाथ नेपाल आए भन्ने लोकोक्ति र कही वंशावलीकारको कथन हो । परन्तु लेभीको समयमा नेपालमा शासन गर्ने राजा प्रथम नरेन्द्रदेव हुन् र लिच्छविकालका शिलालेखहरूमध्ये अधिक यिनकै पालामा भेटिएका छन् तापनि श्रीमत्स्येन्द्रनाथ सम्बन्धी कही कुनै चर्चा र संकेतसम्म पनि पाइँदैन । साथै लिच्छविकालका राजा जयदेव द्वितीय (७३३ ई.) सम्मका अभिलेखमा बौद्धतन्त्रवादको कुनै संकेत पाइँदैन । श्रीमत्स्येन्द्रनाथ जस्ता प्रसिद्ध सिद्ध नेपाल आएका भए अवश्य नै शिलापत्रहरू लेखिने थिए । देवी-देवताको नाम लिंदा, भाग छुट्याउँदा अवश्य नै मत्स्येन्द्रनाथ छुट्ने थिएनन् । आफ्नो विश्वप्रसिद्ध यात्रा-विवरण लेख्ने हुएन शाड जस्ता व्यक्तिले उनी भारत भ्रमणमा आउँदा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको पादुर्भाव भइसकेको भए भारतीय सिद्धको बारेमा विशद् चर्चा नै गर्ने थिए होलान् । त्यस्तो उल्लेख नपाइनुबाट पनि लेभी आदि विद्वान्‌को कथन प्रमाणित छैन । शैवतन्त्रवादको जन्म ईशापूर्वको दोस्रो शताब्दीतिर नै भएको मानिए तापनि बौद्ध मार्गमा तन्त्रवादको शुरू नागार्जुनदेखि मानिन्छ । परन्तु नागार्जुन नामक विद्वान् पहिलो, तेस्रो र सातौं शदीमा पनि भएका छन् भन्ने कुरा इतिहासविदहरूले उल्लेख गरेका छन् । पहिलो शदीका नागार्जुनबाटै प्रारम्भ भए पनि मन्त्रयानको विकासले बढी ठाउँ ओगट्न ४०० वर्षजति लाग्यो । बुद्ध साहित्य एवं ऐतिहासिक विश्लेषणमा प्रमाण मानिएका स्व. राहुल सांकृत्यायन बज्रयानको उदय सातौं शदीपछि मानन्दछन् ।

किन्तु सातौं शदीमा उदय भएको बज्रयान एककासि यो उपत्यकामा आयो भन्न सकिदैन र प्रमाण पनि पाइँदैन । शैवतन्त्रहरू के कस्ता थिए त्यो पनि भन्न सक्ने स्थिति छैन तापनि पाशुपत, मुण्ड श्रृंखलित पाशुपत, वंश पाशुपत आदिको उल्लेख भएका शिलापत्र पाइएकाले र यी सम्प्रदाय शैवतन्त्रका आधारमा विकसित भएको कुरा आप्त प्रमाणबाट मान्नुपर्ने भएकोले स्वीकार्य छ । तिब्बती स्रोतबाट पनि भृकुटीसँग महायानी भिक्षु शीलमञ्जु गएका थिए र मैत्रेय बुद्धको मूर्ति भृकुटीले लगेको कुरा उल्लेख छ । तिब्बतमा बुद्ध धर्मको कडा बिरोधपछि त्यहाँका भारफुके धर्मानुयायीलाई परास्त गरी अस्तित्व कायम गर्न श्रीशान्तरक्षितको अनुरोधमा पद्मसम्भव तिब्बत गएको र तान्त्रिक साधनाद्वारा विजय गरी बुद्ध धर्मका विविध पक्षको स्थापना गरेको कुरा ऐतिहासिक स्रोतबाट थाहा पाइन्छ ।

नेपालबाटै तिब्बत गएता पनि पद्मसंभवको तन्त्रवाद यहाँ फस्टाएको प्रमाण छैन । गोरखनाथको नेपाल आगमन र जनताद्वारा अनास्था भएपछि उत्पन्न भएको दुर्भिक्षले आवाहन गरिएका मत्स्येन्द्रनाथलाई पनि पूर्ण बज्रयानी सिद्ध भन्न सकिदैन । यहाँ बौद्धतन्त्रवादको प्रचार गर्ने सिद्ध नागार्जुन, पछि नारोपा, मैत्रीपा आदि हुन् भन्ने कुरा तिब्बती इतिहास र यहाँ प्राप्त उनीहरूका मूर्ति, उनीहरूको नाउँबाट रहेको ठाउँको नाउँ, अनुश्रुति र परम्पराबाट थाहा पाइन्छ ।

भोटो देखाउने जात्रा:-

टौदहमा बस्ने कर्कोटक नागकी नागिनी आँखाको बेरामी पर्दा एक जना ज्यापूले गई औषधि गर्दा निको भयो । त्यसमा खुशी भएका नागले धनदौलतका साथै एउटा

रत्नजडित भोटो पनि दिए । भोटो समेत लिई फर्केका ज्यापूलाई शौच गर्ने मन भएकोले भोटो एउटा आलीमा राखी शौच क्रिया गर्न बसे । त्यसै बेला भोटो चोरी भयो । खोजतलास गर्दा फेला परेन । श्री मत्स्येन्द्रनाथको जात्रामा भेला हुँदा त्यो भोटो लगाएको व्यक्तिलाई ज्यापूले भेटे । भोटाको निम्नि दुवैको भगडा भयो । पछि भोटो चोरी गर्ने व्यक्ति (भूत) भाग्यो, भोटो जात्रामा जम्मा भएका राजकर्मचारीको हातमा पुग्यो । भोटो लिन प्रमाण पुऱ्याएर जानु पर्ने भयो । भोटोका मालिक ज्यापूसँग भोटो उनको हो भन्ने प्रमाण थिएन । यो भोटो कसको हो लिन आऊ भनेर श्री मत्स्येन्द्रको रथबाट जात्रामा जम्मा भएका व्यक्तिहरूलाई भोटो देखाइयो । कोही पनि नआएकोले भोटो मत्स्येन्द्रनाथका साथमा थाती रह्यो । त्यसपछि प्रतिवर्ष यो भोटो कसको हो लिन आऊ भनेर जात्रामा देखाउने चलन चल्यो, त्यो आजसम्म पनि भोटो देखाउने जात्राको नाउँले प्रसिद्ध छ ।

उपर्युक्त कथा लोकको परम्पराबाट चलेको छ । यससम्बन्धी प्रमाण पाइँदैन । यो प्रथा कहिलेदेखि चल्यो भन्नेबारेमा पनि ऐतिहासिक सामग्री पाइँदैन । धर्मशास्त्रको नियमले थाती रहेको चीजको प्रचार प्रसार गर्दा पनि २ वर्षसम्म लिन नआएमा राजस्वमा जान्छ । यहाँ देवताको जिम्मा रहेकोले देवस्वमा परिणत भएर श्री मत्स्येन्द्रको भोटो नाउँले प्रख्यात भयो । किन्तु प्रतिवर्ष जात्राको अन्तिम दिन यो देखाइन्छ र मत्स्येन्द्रको जात्रा सकिन्छ । यसपछि खटमा राखेर मत्स्येन्द्रलाई बुझमती लगिन्छ । ६ महिना पछिमात्र बुझमतीबाट पाटनमा ल्याइन्छ । वैशाख शुक्ल परेवाका दिनदेखि श्री मत्स्येन्द्रनाथको जात्रा शुरू हुन्छ र समाप्त हुने चाहिं साइत हेरेर गर्नुपर्ने हुनाले जेठ वा असारमा नै हुन्छ ।

परम्पराअनुसार वैशाख २ गते प्रतिपदा उदय भएको दिन श्रीमत्सेन्द्रनाथको स्नान हुने भएकोले स्नान विधि गर्नुभन्दा अगाडि मत्स्येन्द्रनाथको बहालका चोकभित्र स्नान र जीवन्यास गरिने चाँदीका ९ घडामा रङ्ग भरी चित्रकारी गर्ने काम र पूजाको सामान जम्मा गर्ने काम हुन्छ । पूजाको सामान प्रायशः १२ भागमा बाँडेर सजाउने परंपरा छ । गाईको दूध १२ ओटा कुंभमा, सखर १२ ओटा प्यालामा, घिउ, मह, दही, फलफूल र चित्रा, फुँग्रा, मान्दा, बाँसका साना डाली, ढकी, रथमा बाँध्ने बेत महावेतका भारहरू बनाएर परंपरागत १० टोलबाट थकालीसमेतका मानिस आई उत्तर ढोकाबाट छिरी बाहिर बसेका बाजावालहरू अघि लगाई शहरमा प्रदर्शन गर्ने कार्य हुन्छ । यो घुम्ने परंपरामा मंगलबजार र लगनखेलको डबलीसम्म पुगी पुनः उसै ठाउँमा फर्की सामान बिसाई मानिसहरू फर्कन्छन् । यो सामान घुमाउँदा बोक्ने लहरलाई सबैले बाटो छाडिदिनुपर्छ र कसैले उनीहरूको ताँतीको बीचबाट छिरी बाटो काट्यो भने उनीहरूको टोपी खोस्ने र बाखा-खसी आदिले बाटो काट्यो भने पनि जफत गर्ने परंपरा रहेको छ ।

भार बोक्ने मानिसहरू डुपाटोल (१), सकुटोल (२), सुवाटोल (३), पिंछेटोल (४), पलाछ्वे (५), त्यागलटोल (६), हकुटोल (७), लुकसी टोल (८) घालछेटोल (९) का थकाली समेतका व्यक्तिहरू हुन्छन् । २०४४ सालको पर्वमा सानाठूला गरी भार बोक्ने ६२ जना र बूढा थकाली (निर्देशन गर्नेहरू) ७/८ जना थिए । थकालीहरू वृद्ध भइसकेका छन् र एकजना दद बर्षका चाहिं उपस्थित थिए । अरू तीनजना उनीभन्दा पनि बूढा छन् रे ।

शहर घुमाउने काम सकिएपछि श्रीमत्स्येन्द्रनाथको मन्दिरअगाडिको चोकमा गोबरले लिपेर पूर्वोक्त ९ चाँदीका घडा राखिन्छ । ३ शिर, ७ शिर, ११ शिर र ८ शिरका नाग लेखिएका घडा र सूर्यको मूर्ति लेखिएका ४ घडा उत्तर र ४ घडा दक्षिण पारी बीचमा ठूलो ब्रह्मको भन्ने घडा राखेर त्यसभन्दा अगाडि अर्को कलश, ऐना, चैत्यको आकारको स्तुप राखेर ७ थुप्रा धानमा पूजाका सामग्री सजाउँछन् । यस ठाउँमा पूजा सम्पादन गर्ने एक बज्ञाचार्य, एक शैव (श्रेष्ठ) यजमान र एकजना बज्ञाचार्य आचार्य हुन्छन् । पूजा गर्ने विधिमा शैव र बौद्ध दुवै परंपरा रहेको छ अर्थात् श्रेष्ठ शैवहरूका प्रतिनिधि यजमान हुन् भने बज्ञाचार्य बौद्धहरूका । शैव सम्प्रदायका इन्द्र, वरुण, कुवेर आदि दिक्पाल र नवग्रहको पूजा हुन्छ भने जीवन्यासका मंत्रहरू जप गर्ने, बज्ञमुद्रा हातमा लिएर पूजा गर्ने, बज्ञपुष्टम् आदि भनेर बज्ञयानी परंपराले पूजा गर्ने चलन छ । साथै शैव प्रतिनिधि पनि पूजा गर्दछन् र दुवै नभई पूजा सम्पादन हुँदैन । अझ यो पूजाभन्दा अगाडि शैवविधानको पूजा नसकी यो जीवन्यासको कर्म गर्नु हुँदैन ।

यसरी ब्रह्मघटमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको आवाहन गरी वहाँको विग्रहमा भएको प्राणलाई जीवन्यास पद्धतिले ब्रह्मघटमा सार्ने विधि हुन्छ । यो घडामा भर्ने जल बुझमतीबाट नै ल्याउनुपर्छ र नपुग मात्र यहाँको इनारबाट पानी फिकी पूरा गरिन्छ ।

यसपछि बाहिरको पूजा विसर्जन गरी मन्दिरभित्र घडा लगी पुनः पूजा गर्ने र जीव सार्ने कार्य हुन्छ ।

परंपरागत राजदरवारबाट राजप्रतिनिधिको रूपमा मल्ल राजाको खड्ग ल्याइन्छ । यो ल्याउँदा गुरुज्यूको

पलटन साथ आउँछ र मन्दिरअगाडि आई श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई
सलामी चढाउँछ । त्यसपछि मन्दिर परिक्रमा गरी पलटन
पश्चिमपट्टि वस्दछन् ।

श्रृङ्गारका मुख्य गहना फेरी कपडा फुकाली
जीवन्यासद्वारा श्रीमत्सेन्द्रको जीव घडामा सारी विग्रह
(प्रतिमा) उठाइन्छ र ५/७ नेको भन्ने श्रेष्ठले
श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई बोकी ल्याएर बाहिरको खटमा राख्दछन् ।
यो बेला बढाइँ गरिन्छ र बाजागाजा बज्दछन् ।
श्रीमत्स्येन्द्रको ठाउँमा जीवन्यास गरिएको ब्रह्मघडा
राखिन्छ ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई खटमा राखी बोकेर जाँदा पलटन
बाजा अघि लाग्दछन् र खट लगानखेलको डबलीमा पुऱ्याई
त्यहाँ बनेको मंचमाथि पद्मासनको रूपमा राखिएका सुनौला
आसनमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई स्थापना गरी अघि स्थापना
गरेका घडामध्ये ४ घडा बोकी ल्याई विशेष पूजा
गरिसकेपछि सेतो धोती फेराई श्रीमत्स्येन्द्रको पाउमा स्नान
गराइन्छ ।

नाथ परंपरामा सम्पूर्ण रूपको मूर्ति बनाइए तापनि
पाउको विशेष मान्यता हुन्छ र अधिकांश स्थलमा पादुकाको
पूजा गर्ने विधान छ । नाथ संप्रदायमा गुरु नै ईश्वररूप हुन्
र गुरुको पाउपूजन र भक्ति नै विशेष महत्व मानिन्छ ।

स्नानको बेलामा पूजाको लागि देवपत्तनबाट पूजाको
सामान ल्याइने परंपरा छ र कीर्तिपुरका वाग्भैरवका पुजारी
पनि पूजाको सामग्रीसाथ उपस्थित हुन्छन् ।

नेको थर भएका जाति पाटनमा दुई परिवार र
काठमाडौंमा दुई परिवारमात्र छन् । उनीहरू आफूलाई राजा

नरेन्द्रदेवका कान्छो छोराका सन्तान भन्दछन् । जीवन्यास गरेको घडा भित्र लगेपछिको विधान- पूजा गरी श्रीमत्स्येन्द्रको वस्त्र, गहना खोली छुट्टै पुष्पको मुकुट पहिराई यिनै नेको जातिका जवानहरू र पानेजु (पुजारी) समेत भएर श्रीमत्स्येन्द्रनाथको विग्रह बाहिर निकाली सुनौला खटमा राखिन्छ । यो बेला मल्लकालीन राजाको खडग (जो पाटन दरबारमा राखिएको छ) गुरुज्यूको पलटन गै बाजागाजा समेत गरी ल्याएपछि नै श्रीमत्स्येन्द्रको विग्रह बाहिर निकालिन्छ । खट पश्चिम ढोकाबाट निकालिन्छ ।

स्नानविधि सकेपछि विभिन्न भक्तजनहरूले पनि पूजा गर्द्धन् । श्रीमत्स्येन्द्रको मूर्ति छुने अधिकार नेकोहरू तथा पानेजु एवं शुद्ध कपडा लगाएका बजाचार्य बाहेक अरूलाई छैन ।

मध्यरातमा श्रीमत्स्येन्द्रनाथको जीवहीन कलेवरलाई सेतो कपडाले ढाकी मरणकालमा बजाउने बालाको धून बजाएर शवयात्रको रूपमा बोकेर मन्दिरमा ल्याई कुनामा राखिन्छ । यो निर्वाण भएको कलेवरको वापसी कसैले हेर्नु हुँदैन भन्ने परंपराअनुसार बाटामा घर पर्ने जनताहरूले इयाल, ढोका बन्द गरी हेर्दैनन् । गुठी संस्थानका केही कर्मचारीहरू भने यो पर्व चलाउने सहभागी भएको नाताले हेर्ने गर्द्धन् तापनि यो शुभकर मानिदैन ।

यसको भोलिपलटदेखि जावलाखेलमा श्रीमत्स्येन्द्रको रथ निर्माण गर्ने काम शुरू हुन्छ । यो रथ निर्माण गर्दा सहभागी हुने बाराही (बडई) जाति छन् । काठ जम्मा गरिदिने, पाइग्रा ल्याइदिने आदि काममा व्यक्तिहरूको समूह तोकिएको छ र आफूले परंपरादेखि गर्नुपर्ने काम के हो, त्यो तोकिएको काम सम्पन्न गरी फर्कन्छन् ।

श्रीमत्स्येन्द्रको विग्रह यसरी ल्याएपछि सेतो कपडाले
 ढाकेकै स्थितिमा राखिन्छ र बैशाख शुक्ल अष्टमीका दिनमा
 भोकै बसेका तथा शुद्ध, पवित्र भई अरूलाई छुन नहुने
 नेकोहरूले श्रीमत्स्येन्द्रको विग्रह पूर्वपट्ठि गर्भगृहवाहिरको
 परिधिभित्र राखी कपडा खोली पवित्र माटोले मूर्ति टुटफुट
 भएको ठाउँमा भर्दछन् र साधारण रूपमा यो मर्मतको कार्य
 सकी गुप्त पूजा गरी साविकै ठाउँमा लगी राखतछन् ।
 भोलिपल्ट नवमीको दिन १० बजे पछि पुनः झिकी हिजैको
 ठाउँमा राखी रङ्ग भर्ने काम गर्दछन् । पहिले लाल रङ्ग मुख
 एवं शिरको भागमा लगाइन्छ । यी नेकोहरूले नै कलेवर
 फेर्ने (रङ्ग भर्ने) काम गर्दछन् । नेकोहरूलाई यो काम गर्न
 २४ रोपनी जमीन दिइएको थियो । श्री ५ रणबहादुर शाहको
 १८६२ सालको विर्ताहरणमा रैकर भयो । उनीहरूले गुठी
 जग्गा पन्यो भनी विन्ती गर्दा सद्वाभर्ना दिने जग्गा खोज्नू
 भन्ने हुकुम भए पनि भनेको बेलामा जग्गा पाइएन । तुरुन्त
 त्यस वर्षको काम गर्नुपरेकोले त्यस बेलाको आम्दानीको
 मूल्याङ्कन गरी ४४।- रु. दरबन्दी ठेगियो । त्यो पनि १६
 आनाबाट २५ आनाको रूपैयाँ गरी दशमलब प्रणाली लागू
 गर्दा एक तिहाइ घटेको हिसाब गरी २८।- रु. चानचुन दिने
 गरियो । पछि नपुग हुँदा हाल जम्मा ४००।- को दरबन्दी
 छ । हाल ४०० को रङ्गले कलेवर फेर्ने पुग्दैन । उनीहरूले
 सुनको टीका र सुनको पत्र शिरमा राख्नुपर्ने, बोकाको बलि
 दिनुपर्ने र भोज खुवाउनुपर्ने समेतको खर्च प्रशस्तै लाग्ने
 रहेछ ।

उनीहरूको परंपराअनुसार नड्केश गरी शुद्ध भई
 श्रीमत्स्येन्द्रको सानकर्म गर्नुभन्दा ४ दिन अगाडिदेखि हविष्य
 एक छाक खाई विशेष पूजा आदि कर्म गरी प्रतिपदाको दिन
 मन्दिरमा उपस्थित भई जीवन्यास गरिसकेपछि उपर्युक्त कार्य

गर्दछन् । त्यसपछि पनि शुद्ध, पवित्र रही एक छाक खाई कलेवर फेर्ने काम गर्दा भोकै बसी गर्नुपर्छ ।

नवमीको दिन मुखको रङ्ग भरी आँखा बनाउने काम गर्दछन् । यो कार्यको निम्नि १० देखि ५ बजेको समयमा लागदछ । आँखा बनाउने काम सकी गुप्त पूजा गरी त्यो दिन पनि पूर्ववत् कलेवर साविक ठाउँमा राखिन्छ । श्रीको प्रतिनिधित्व चाहिं ब्रह्मघटले गरिरहेको हुन्छ । दशमीको दिन अरू शरीरमा रङ्ग भर्ने काम गर्दछन् । एकादशीका दिन पनि बाँकी कामहरू सम्पन्न गरिन्छ ।

दशमीका दिनमा नै नरेन्द्रदेवको तरबार ल्याउन ताडपत्रमा चिठी लेखी भक्तपुर पठाइन्छ । यो पत्र भक्तपुरका राजाका नाउँमा लेख्ने चलन हुँदो हो । तर आजकाल भक्तपुरमा राजा नभएको कारणले होला चिट्ठी पठाउने वर्तमान राजाको प्रशस्तीयुक्त नाउँ रहन्छ र अरू व्यहोरामात्र रहन्छ ।

द्वादशीका दिन मन्दिरअगाडिको डबलीमा ८४ घडा स्थापना गरी गुभाजुहरूले पूजा गर्दछन् । यी घडामा विभिन्न चित्र लेखिएका हुन्छन् र त्यसमा घडा पाउने पानेजु (पुजारी), मलिनी (कटुवाल दहबाट कलश ल्याउने कुमारी) र अन्य रकमीको नाउँ पनि लेखिएको हुन्छ । यस दिनका ८४ कलशमध्येमा पनि पूर्वपटि ३ ठूला कलशमध्ये बीचको कलश अझ ठूलो हुन्छ । त्रयोदशीका दिन भक्तपुरबाट तरबार आएपछि पाटनको खड्ग पनि ल्याई बेलुका ५।६ बजेतिर पूजा शुरू हुन्छ । यो दिनको प्रारंभिक वैदिक कर्म आचार्यबाट सम्पादन गरिने विधि छ । श्रीमत्स्येन्द्रको उत्तर ढोकाको पश्चिमपटि परिक्रमा गर्ने पेटीमा श्रीमत्स्येन्द्रको विग्रह ल्याई राखिन्छ र पूजा र मंत्रजप गरी भक्तपुरको

तरबार छुवाई विग्रह छोपेको कपडा उतारिन्छ । यसपछि मूल घडा र अन्य घडा भिकिन्धन् र त्यसको जलले शेचन गरिन्छ । त्यसपछि नामसंस्कार, पासनी, चूडा, कण्वेध, व्रतबन्ध, इही (विवाह) गोदान आदि दशकर्म गरिन्छ । ६ डोराका जनै उपनयनमा लगाइन्छ, विग्रहमा शिखा हुन्छ र चूडाकर्म सम्पादनमा यो राखिएको संस्कार गरिन्छ । नाम राख्दा श्रीआर्यावलोकितेश्वर भनेर नै राख्ने चलन छ । मंत्र गायत्री नै दिइन्छ । यसरी सम्पूर्ण ब्रह्मकर्म समाप्त गरी विग्रहको पूजा गर्न पानेजु (बौद्धमार्गी) लाई सुम्पिइन्छ र योभन्दा पूर्वको दशकर्म गर्ने जजमान नेको (शैव) हरू नै हुन्धन् । यसपछि विग्रह पूर्वस्थानमा लगी विराजमान गराइन्छ । चतुर्दशीमा भोज खाने काम र औसीका दिन पनि त्यस बहालभित्र आउने व्यक्तिलाई र काम गर्ने व्यक्तिलाई भोज दिने परंपरा छ । ५६ मुरीको भातको दरबन्दीमा हाल १६ मुरी पकाइन्छ ।

नेकोहरू आफूलाई श्री नरेन्द्रदेव राजाका कान्छो छोराका सन्तान भन्दछन् र उनीहरूको परंपरागत अनुश्रुति के छ भने श्री बन्धुदत्त आचार्य र राजा नरेन्द्रदेव कामरूपको यात्रा गरी श्रीमत्स्येन्द्रनाथको दर्शन गर्दैन् जुन कथा कर्कोटक नाग, ललित ज्यापू (भरिया), राजा र बन्धुदत्त गएको कुरा वंशावलीमा वर्णन पाइन्छ । राजाका कान्छा छोराको रूपमा अवतार लिएका मच्छेन्द्रलाई बाबुले वाचामा हारेर दिए पनि आमाले आउन दिइनन् । दर्शन पाऊँ भनी माग गर्दा राजाले छोरालाई बोलाइदिए । मत्स्येन्द्रको दर्शन पाई स्तुति गरी नेपाल जान आग्रह गर्दा आफू सशरीर जान आमाको रोकावटको कारणले असमर्थ भएको र अनुष्ठान गरेमा भ्रमराको रूप लिई आउने र तीन पटकमा छोपी राख्न नसके नपाउने शर्त गरी फिर्ता पठाए । बन्धुदत्तले

अनुष्ठान आवाहन गर्दा २ पटक निदाई विफल भएता पनि तेस्रो पटक कलशमा छोप्न राजा समर्थ भए । यसरी कलशमा छोपी ल्याएपछि कहाँ राख्ने भन्ने प्रश्न त छैदै थियो । ललित ज्यापूको सिफारीशमा पाटनका तत्कालीन राजाले पंचायत राखी निर्णय गर्दा भक्तपुर लान नपाई ललितपुरको बुझमतीमा स्थापना गर्नुपर्ने निधो भयो ।

कलशरूप नै केही समयसम्म रहेपछि विग्रह बनाई स्थापना गर्न गुप्तरूपले आफ्ना कान्छा छोरालाई राजाले खटाए । पाटनका राजाकहाँ उपस्थित भई कलशमा मात्रै राख्दा भ्रमरारूप श्रीमत्स्येन्द्र उडिजान्छन्, श्रीको विग्रह बनाउँछौं, त्यसैमा कलश राखी स्थापना गराई भन्ने सल्लाह राजाले मानेकोले राजा नरेन्द्रदेवका कान्छा छोराले यो मूर्ति बनाई विधिपूर्वक शैवतान्त्रिक विधिले अनुष्ठान गरी स्थापना गर्ने कार्य भयो ।

सदासर्वदा श्रीमत्स्येन्द्रको पाउमा रही सेवा गर्नु भन्ने श्री नरेन्द्रदेवको आज्ञा शिरोधार्य गरी कान्छा पुत्रले र उनका सन्तानले श्रीमत्स्येन्द्रको सेवा गर्दै आएका छन् । विग्रह (मूर्ति) तयार भई रङ्ग भरी आँखा खोल्ने कामका लागि बाबुको गोप्य अर्ती पाएका नरेन्द्रदेवका छोराले पाटनका राजामा विन्ती गरे— महाराज ! श्रीमत्स्येन्द्रनाथ लिन जाने र आवाहन गरी ल्याउने राजा नरेन्द्रदेव भएकोले वहाँबाटै आँखा खोल्ने कार्य गर्नु राम्रो हुन्दै ।

राजाले पनि यो कुरा मञ्जूर गरी आमन्त्रण गरेकोले खुशी भई राजा नरेन्द्रदेव आई आँखा खोले र श्रीमत्स्येन्द्रनाथको दर्शन गर्ने सौभाग्य मिल्यो । त्यसै वेलादेखि राजा नरेन्द्रदेव तथा उनका सन्तान राजा हुँदा पनि

भक्तपुरबाटै आई प्रतिबर्ष आँखा खोल्ने र जीवन्यास गर्ने
(ब्रह्मघटबाट विग्रहमा जीव सार्ने) काम सम्पन्न गरिन्छ ।

औसीका दिन पूजाको सामान लिई गुभाजु, पानेजु, मलिनी र अन्य सहायकहरू भोकै कटुवाल जान्धन् र रात्रिमा वहीं बसी रात्रिमा नै श्रीमत्स्येन्द्रनाथको आवाहन गरी कटुवाल दहको पानी र भ्रमराको प्रतीक पुष्प कलशमा राखी प्रतिपदाको दिन पनि भोकै ३/४ बजेतिर पाटन आइपुग्धन् । उक्त कलशको पुष्प एवं जल पूजाविधान सहित मत्स्येन्द्रनाथको शिरमा राखिन्छ । यसपछि भक्तजनहरूले पूजा गर्द्धन् । पुनः यो दिन पनि भक्तपुरको खड्ग ल्याइन्छ र गुरुज्यूको पल्टन सहित भएर पाटन दरबारको खड्ग ल्याएपछि श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई बोकी खटमा राखेर बाजागाजासाथ रथारोहणको लागि फूलचोकमा पुऱ्याई रथमा राख्ने तथा सलामी दिने कार्य हुन्छ ।

द्वितीयाको दिन रथमा नै पूजा हुने र भक्तहरूले दर्शन गर्ने गर्द्धन् । तृतीया (अक्षय तृतीया) को दिन विशेष पूजा र गोदान कर्म गरिन्छ । यो गोदान आचार्य (राजोपाध्याय) लाई दिइन्छ ।

जातसंस्कार आदि गर्दा गरिने कर्म:-

आँखा खोल्ने दिन श्रीमत्सेन्द्रनाथलाई भोगको निम्नि भात पकाइन्छ र ९ डालामा भरी भात राखेर राँगाको आन्द्रा फुकी फुलाएर ९ टुक्रा त्यस डालीको भातमाथि राखेर विशेष पूजा गरिन्छ । नवग्रह आदि देवताको पूजा र भूतप्रेतका निम्नि यो ९ भाग पर सारेको भन्ने कुरा बज्राचार्यहरू गर्द्धन् । उक्त ९ भाग मन्दिरको पूर्वपट्ठि ढबलीमा राखी पूजा गरिन्छ र यसको बीचमा कलश

स्थापना गरिन्छ एवं त्यसै कलशमा पूजा र मंत्रजप हुन्छ । यो कर्मका जजमान पनि (शैव) नेकोहरू हुन्छन् । यो कार्य सकेपछि मात्र मन्दिरभित्र पसेर ब्रह्मघटको पूजा एवं आँखा खोली जीवन्यास सार्ने कार्य गरिन्छ । श्रीमत्येन्द्रलाई त्यस बेलासम्म स्नानका दिन बाँधिएको सेतो कपडा नै बाँधिराखेको हुन्छ । यो दिन राँगाको आँखा श्रीलाई चढाइने विधि छ । अक्षय तृतीयाको पर्वपूजा सकी त्यसै दिन अथवा चौथीको दिन रथ तान्ने कार्य गरिन्छ ।

कार्यक्रमहरू:-

साइत हेरेर लगनखेलबाट लगिएको रथ जावलाखेल पुगेको ३ दिनपछि भोटो देखाइन्छ ।

श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको सवारी हुन्छ । मंत्रीगण, संवैधानिक अंगका प्रमुखहरू र कूटनीतिक आयोगका प्रमुखहरूको उपस्थितिका साथै विभागीय सचिवहरू र स्थानीय प्रशासन प्रमुखहरूको उपस्थिति हुन्छ ।

श्री ५ को सवारीपछि गुठी संस्थानका अध्यक्षले भोटोको शील खोल्न श्री ५ मा विन्ती चढाउनुपर्छ । हुकुम बक्सेपछि मत्स्येन्द्र गुठीका हाकिमलाई सूचित गरिदिनुपर्छ । शील खोली, रथको चारैतिर घुमी महेन्द्र गुठीका हाकिमले भोटो देखाउँछन् । यसपछि भोटो शीलबन्दी गर्न पुनः श्री ५ मा विन्ति चढाउनुपर्छ । हुकुम बक्स भएपछि भोटो शीलबन्दी गरिन्छ र जात्रा समाप्त हुन्छ ।

कुनै कारणवश श्री ५ महाराजाधिराजको सवारी नभएमा राजप्रतिनिधिको हैसियतले प्रधानमन्त्रीले अनुमति दिने परम्परा छ । प्रधानमन्त्री मात्र उपस्थित भएको वेलामा विदेशी कूटनीतिज्ञ बाहेक अरू सवैको उपस्थिति हुन्छ । ☆

पादटिप्पणी

१. बालचन्द्र शर्मा : नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा तेस्रो संस्करण तथा उधृत - राइट : हिस्टोरी अफ नेपाल, पेज १४० - ४३
२. बालचन्द्र शर्मा : नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १०५ तेस्रो संस्करण, उद्धरण - डा. काशीप्रसाद जायसवाल : क्रोनोलजी पृ. ९१ - ९९
३. भाषा वंशावली भाग २ पृ. ४ तथा बालचन्द्र शर्मा : नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १०४
४. डा. काशीप्रसाद जायसवाल : क्रोनोलजी पृ. ९५
५. धनबज्ज बज्जाचार्य : लिच्छविकालका अभिलेख, पृ. ५४८ (संख्या १४८)
६. धनबज्ज बज्जाचार्य : गोपाल राजवंशावली (संकलन र अनुवाद) पृ. २३ क
७. श्रीआदिनाथ मत्स्येन्द्रा शावरानन्द भैरवा:
 चौरङ्गी मीन गोरक्ष विरूपाक्ष विलेशयाः ॥५॥
 मंथानो भैरवो यागी सिद्धर्वुद्धश्च कंथडिः
 कोरण्टक सुरानन्द सिद्धिपादश्च चर्पटिः ॥६॥
 कानेरी पूज्यपादश्च नित्यनाथो निरञ्जनः
 कपाली विन्दुनाथश्व काकचण्डीश्वराहृवयः ॥७॥
 अल्लाम प्रभुदेवश्च घोडाचोली च टिंटिणि:
 भानुकी नारदेवश्च खण्ड कापालिकस्तथा ॥८॥
 इत्यादयो महासिद्धा हठयोग प्रभावतः
 खण्डयित्वा कालदण्डं व्रह्माण्डे विचरन्ति ते ॥९॥
 - हठयोग प्रदीपिका प्रथमोपदेश श्लोक ५-९

८. डा. हजारीप्रसाद द्विवेदी : नाथ संप्रदाय पृ. १४ उद्धरण
 - डा. नागेन्द्रनाथ : गोरखनाथ ,पृ. १३
९. डा. हजारीप्रसाद द्विवेदी : नाथ संप्रदाय पृ. १४ उद्धरण
 - डा. नागेन्द्रनाथ : गोरखनाथ ,पृ. १५
१०. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, पृ. १४६ -
 १५४
११. बिहार उडिसा रिसर्च सोसाइटी जर्नल, खण्ड १४ भाग
 ३, पृ. ३४३
१२. स-स्क्य. व्कंवूम्-क् पृ. २१२ खण्ड २१७ क. राहुल
 सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली
१३. दिनेशचन्द्र मजुमदारको गणनाले धर्मपाल (७४४ -
 ८०० ई.)
१४. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, सहोर
 भागलपुर जिल्ला
१५. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, सहोर
 भागलपुर जिल्ला
१६. आचार्य रामचन्द्र शुक्ल : हिन्दी साहित्य का इतिहास
 पृ. १० संशो. संस्करण
१७. मनराल : भारतका प्राचीन इतिहास, पृ. ३५५
१८. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, सहोर
 भागलपुर जिल्ला
१९. आचार्य रामचन्द्र शुक्ल : हिन्दी साहित्य का इतिहास,
 पृ. १० - ११
२०. रागारुणं ग्रन्थबिलावकीर्ण
 योजालमातान वितान वृत्ति
 कलोभितं ब्राह्मपथे चकार-
 स्तान्मे समच्छन्द विभुः प्रसन्नः ॥
- तन्त्रालोक भाग १ पृ. २५

२१. डा. हजारीप्रसाद द्विवेदी : नाथ सम्प्रदाय, उधृत - डा.
रागेय राघव : गोरखनाथ और उनका युग, पृ. २८ -
२९
२२. राहुल सांकृत्यायन : हिन्दी काव्यधारा
२३. बालचन्द्र शर्मा : नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा
२४. धनबज्र बज्राचार्य : लिच्छविकालका अभिलेख, पृ.
५९४ - ९५, सं. १८९, १९० (मोहनप्रसाद खनालले
शंकरदेव पद्मनुभएको छ - चाँगुको ऐतिहासिक सामग्री
२५. धनबज्र बज्राचार्य : लिच्छविकालका अभिलेख,
यडबहाल अ. सं. १७२, सहोत्तर तन्त्रपुष्टिका (१९०) पृ.
५९१ तथा ५९९
२६. राइट : हिष्ठी अफ नेपाल पृ. १४०-४३ उद्धरण -
बालचन्द्र शर्मा : नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ.
१०६
२७. बाबुराम आचार्य : नेपाली, ४२ अङ्क
२८. सूर्यविक्रम ज्ञवाली : नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन
इतिहास, पृ. २४६
२९. वाटर्स भाग २ पृ. ८३ - ८४ उद्धरण - सूर्यविक्रम
ज्ञवाली : नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, पृ.
२४२
३०. राहुल सांकृत्यायन : तिब्बत में बौद्ध धर्म
३१. सूर्यविक्रम ज्ञवाली : नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन
इतिहास, पृ. २४९-५०
३२. सूर्यविक्रम ज्ञवाली : नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन
इतिहास, पृ. २५०-५१
३३. राइट : नेपालको इतिहास पृ. ९५ - ९६, उद्धरण -
सूर्यविक्रम ज्ञवाली : नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन
इतिहास, पृ. २५३

३४. भाषा वंशावली (देवीप्रसाद लम्सालद्वारा सम्पादित)
भाग २ पृ. ५ - १७
३५. योगी नरहरिनाथ : देवमाला वंशावली
३६. धनबज बज्राचार्य : अप्रकाशित मध्यकालको अभिलेखबाट
३७. बलदेव उपाध्याय : भारतीय दर्शन, पृ. ५१५
३८. बलदेव उपाध्याय : भारतीय दर्शन, पृ. ५१४
३९. प्रबोधचन्द्र वागची : कौल ज्ञान निर्णयको इन्ट्रोडक्सन
४०. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, सहोर भागलपुर जिल्ला
४१. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, सहोर भागलपुर जिल्ला
४२. डा. नागेन्द्रनाथ : गोरखनाथ, पृ. २२
४३. राहुल सांकृत्यायन : पुरातत्त्व निबन्धावली, सहोर भागलपुर जिल्ला
४४. कौल ज्ञान निर्णय – ‘योगिनी कौलम्यहच्छ्रीमच्छ्रुष्ण-पादावतारिते’ तथा ‘..... श्रीमीनपादावतारिते’
४५. डा. कल्याणी मल्लिक : नाथ सम्प्रदायेर इतिहास, दर्शन ओ साधना प्रणाली - पृ. ५९ - ६० तथा कल्याणी मल्लिक : सिद्ध सिद्धान्त पद्धति एण्ड अदर वक्स अफ नाथ योगिज (सम्पादन) इन्ट्रोडक्सन पृ. १५ तथा उद्धरण – डा. नागेन्द्रनाथ : गोरखनाथ, पृ. २२
४६. सुरेशचन्द्र नाथ मजुमदार : राजगुरु योगीवंश (सम्पादित) पृ. १६४ उद्धरण – डा. नागेन्द्रनाथ : गोरखनाथ
४७. डा. हजारीप्रसाद द्विवेदी : नाथ सम्प्रदाय

४८. प्रबोधचन्द्र वागची : कौल ज्ञान निर्णय, इन्ट्रोडक्सन
पृ. २२ - २४ तथा पृ. ५५ - ५९

४९. डा. कल्याणी मल्लिक : नाथ सम्प्रदायेर इतिहास,
दर्शन ओ साधना प्रणाली - पृ. ५९-६० तथा ऐ. द्वारा
सम्पादित सिद्ध सिद्धान्त पद्धतिको इन्ट्रोडक्सन

(पोशाकसहित रथमा आसन भएको श्रीमत्स्येन्द्रनाथको मूर्ति)

संग्रह तथा संस्कारण करने वाले द्वारा नियमित रूप से अनुमति

लगनखेल चोकको स्नानगृहमा स्नान गराउँदाको
श्रीमत्येन्द्रनाथको मूर्ति

ଶିଳ୍ପିରୀ ମାତ୍ର ନିର୍ମାଣକାରୀ ଦେଖାଇ କାହାରେ
କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

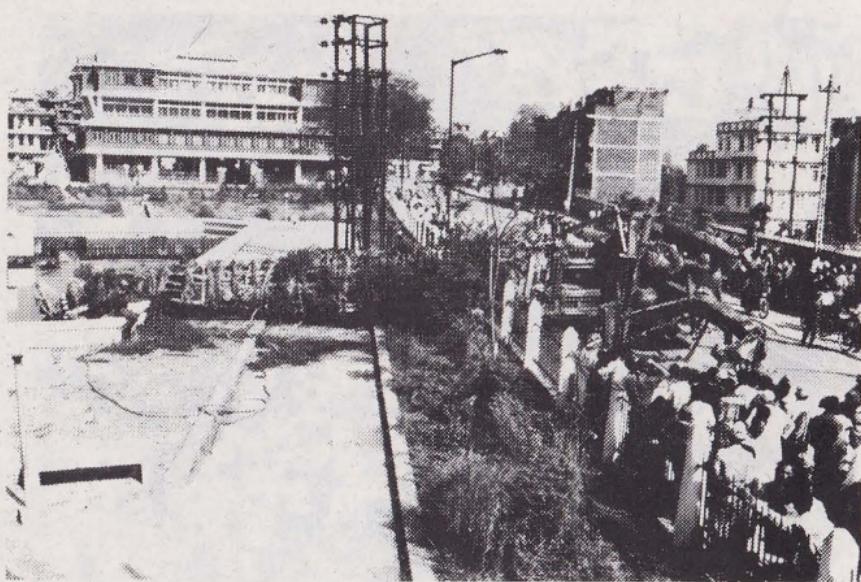
श्रीमत्स्येन्द्रनाथको मन्दिर मच्छन्द्रबहाल, पाटन (तःवहाल)

(भारतः) १५४ लाभान्वयन उपीम त्रिमुखिगम

ध्वजापताकासहित श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथ

४७ विजयनगरामवि श्रीमद्भागवत

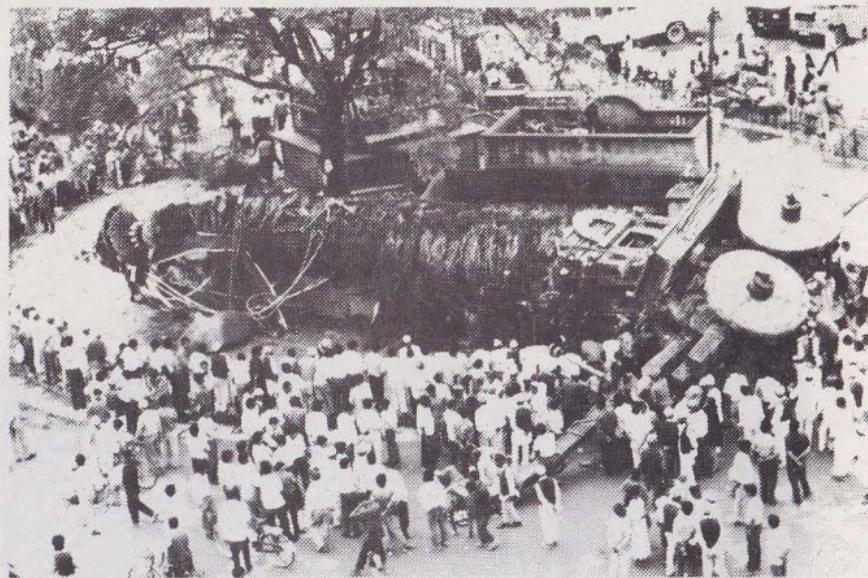

५

२०५२ साल वैशाख २० गते पुलचोकमा
यस वर्षको पहिलोपल्ट ढलेको श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथ

ପ୍ରକାଶିତ ଲିଖିତ ପାଇଁ ଧରିବା
ପାଇଁ ଦିଲାନ୍ତରେ ପାଇଁ ଦିଲାନ୍ତରେ

२०५२ साल असार ४ गते लगनखेलमा दुलमाताको
मन्दिरअगाडि दोस्रो पटक ढलेको श्रीमत्येन्द्रनाथको रथ

ଶ୍ରୀକୃତ୍ସମାଧି ପାତାଲିକାମ ପିଲା ଏ କାଳିକ ଲାଇ ୨୫୦୯
ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ପାତାଲିକାମ ପିଲା ଏ କାଳିକ ଲାଇ

२०४८ सालको बाह्वर्षे जात्रामा
श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथ जनसमूहको बीचमा

प्रभाव गोपनीय विलास अवलोकन
प्रभाव का विवरण इस विवाह संस्कार

बाहु वर्षे भोटो जाना
कुगमती
२०४८/४/३

भोटो देखाउने जात्राको दिन श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथबाट
गुठी संस्थानका हाकिम भोटो देखाउँदै

१८५२। अस्त्र विकास
विवरण
प्रभाव विवरण

काल्पनिक सामग्री की विवरण विवरण विवरण
विवरण विवरण विवरण

परिशिष्ट

रातो मत्स्येन्द्रनाथ पाटनः-

श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई स्नान गराउन राखिएका चाँदीका घडाहरू छन् । यी घडाहरू सं. ५१८ (वि. सं. १७८७) मा पाटनका राजा श्री विष्णु मल्लले श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई स्नान गराउने अष्टकलशको रूपमा चढाएका थिए । त्यसमा लेखिएको अभिलेख १९९० सालको भूकम्पमा मन्दिर भत्की कुच्चिएकोले श्री ३ महाराजा जुद्धशमशेरले चाँदी थपी जीर्णोद्धार गरेको कुरा घडाका मुखमा लेखिएको अभिलेखमा पर्दछ ।

अभिलेख

१ ने. सं. ८५१ सालमा श्री जय विष्णु मल्लले चढाई तारा घण्ट १९९० माघ २ गतेका दिन ठूलो भूकम्प भै मन्दिर समेत भत्की बिग्रेकोले श्री ३ महाराज जुद्ध सम्शेर जङ्ग वाहादुर राणाबाट अर्को चाँदी थपी जीर्ण उद्धार गरी १९९० साल चैत्र गतेमा चढाई बक्सेको ।

अर्को ४ घडाको अभिलेख

१९९० साल माघ २ गते दिन ठूलो भूकम्प भै मन्दिर समेत भत्की बिग्रेकोले श्री ३ महाराज जुद्ध सम्शेर जङ्ग वाहादुर राणाबाट अर्को चाँदी थपी जीर्ण उद्धार गरी १९९० साल चैत्र गतेमा चढाई बक्सेको ।

(गाग्रीको मुखमा दुई हरफमा देवनागरी लिपिमा यो
अभिलेख कुँदिएको छ र चारै घडामा यही वाक्य परेको छ ।)

चाँदीको करुवाको अभिलेख

स्वस्ति सं. ८५५ माघ वदी १ श्री ३ करुणामय स्त
श्री श्री जय विष्णु मल्ल देव सन दुन्ता जुरो ॥ तुक तोला
११९ म ३ ॥

चाँदीको थालको अभिलेख

स्वस्तिश्री सम्वत् १८८६ सार वैशाख वदी १३
श्रीमत्येन्द्रनाथ

(चारैओटा थालमा उपर्युक्त अभिलेख कुँदिएको छ ।)

चाँदीको थालको अभिलेख

स्वस्तिश्री सम्वत् १८८६ साल वैशाख वदी १३ श्री ३
मध्येन्द्रनाथका आम्दानी दश कर्मका भोजन चांदीको थाल ५
को चांदी तोला ५९७ पटना तवल तसको मोल मोहरूपैया
७२२ ॥ मार्फत श्री जनरल साहेब चिताइदार डिङ्गा हाक्याक
दुयाल डचाषा चुक रेषा रंषुका विसेत वसी वनाया को
जरति गयाको चादी तोरा द ॥ यथा र के सेरे रौ भगल्या
पंच महापातक राकरा शुभम् -----

काँसका थाल चारमा कुँदिएको अभिलेख

१ सम्वत् ८३२ श्री वुंग ।

छाताको चाँदीको डाँठमा कुँदिएको अभिलेख

श्री कर्मकुमारीदेवीका नाउँमा श्री देव समशेर जङ्ग राणा वहादुरबाट मिति १९५२ साल मार्ग सुदी ३ रोज ३ मा चढाएको कंपनि तौ. सुन तोला १११३ चांदी तोला १०५१

श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई विराजमान गराउने मण्डलको अभिलेख

ॐ नमो श्री रत्नत्रयाय : । नम श्री सृष्टि कान्ता लोकेश्वराय : ॥ नम लोकनाथाय ॥ बुद्धं नमामि सततं वलपद्म पानि मैल्यात्मजं गगन गञ्ज समन्त भद्रयः ॥ ओधि यो परहितो धृत मत्र धाखं ओति गहं प्रणमामि भक्तच्याः ॥ भक्तच्या तत्का चनियामना कुसिद्धिलमात्वापूर्ति सिद्धिरस्तुः ॥ स्वस्ति श्रीमत् महाराजाधिराजिंद्र सकल राज चक्राधीश्वर निजेष्ट देव देव्य श्री हनुमध्वज नेपालश्वर महाराजा श्री ३ स्वरेन्द्र विक्रम साह देवानां सदा समर विजयीनाम ॥ प्रभु ठाकुरस्य विजयराज्ये दानपते नेपालमण्डले कान्तिपुर महानगरे मखनटोलवस्थितः सिद्धिलक्ष्मी कुलुनीः तसे जेष्ट भार्या पुत्र हर्षवीरः जोगवीरः तस्य जेष्ट भगिन्य जताराः तस्य दिवंगत स्वपिता लघ्निमी नारान स्वमाता लानीमुनीः एते परिवार छिसया धर्मचित्त उत्पत्ति जुयाओ ॥ श्री ३ सृष्टिकान्ता लोकेश्वर यास्त स्ना मण्डपसः सुवर्णया पद्मासन प्रीतयाना जुल ॥ शुभ ॥ श्रेयस्तु सम्वत १९७ भी चैत्र मासे कृष्णपक्षे प्रतिपदायां तिथ्व चित्रा नक्षत्रे व्याघात योगे यथा कर्णमहत्तरे शुक्रवासरे मीन राशिगते सवितरे कन्या राशिगते चन्द्रमसि एते दिने श्री ३ सृष्टिकान्ता लोकेश्वरया स्त स्नानमण्डप सुवर्णया पद्मासन दोहोलपादिन जुलः ॥

थुगु धर्मया पुण्येन जगत संसारे दयाव चोको सत्व प्रानी
दक्ष उधार जयुमार ॥ थवगु धर्म धर्म अर्थ काम मोक्ष फल
लाय दय माल थुगु धर्मया पुण्य थुगु लोकेश्वर वंश पात
परलोक सतगति वास प्राप्त कामनार्थ शुभ ॥

द्विपलाको अभिलेख

सं द३१ चैत्र शुक्ल पूर्णिमासि हस्त नक्षत्र व्याघ्रात
योग शुक्रवार थ्वकुन्हु श्री ३ करुणामय प्रीतिन ओन यातः
रूपादिक पतिक श्री श्री वीर महेन्द्रमल्ल देव श्री श्री
राजेश्वरी देवी निम्नन दुन्ता थ्वज्यास विया जुरो शुभम ।

(चारैओटामा एउटै अभिलेख कुँदिएको छ)

श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई बोकी बुझ्मती लैजाने खटमा
चारैतिर निम्नस्थ अभिलेख कुँदिएको छ । खटमा सुनको
मोलम्बा गारिएको छ ।

अभिलेख

सं द४१ मार्गशिर रविकुल तिकक
हनुमध्वज नेपालेश्वर महाराजाधिराज राजराजेन्द्र सकल
राज चक्राधीश्वर स्वविक्रमोपार्जित गजपतिपद विराजमान
मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्री श्री जय महेन्द्र सिंह
देवसन श्री ३ मष्ठिन्द्रनाथ प्रीतिन थ्व लुयाखत श्री भगल
ठाकुल काजी वेलस दुन्ता जुरो ॥

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको भण्डारमा रहेको खडकुँडीमा कुँदिएको अभिलेख

सम्वत् द५० श्रावण शुद्धि १५ श्री विष्णुमल्ल राजान
दुन्ता तव गु पूजा कुथा गुके कलश नावस ९२५ श्रावण
शुद्धि १५ दयकतया नियात सनावगुप पात तस्या सं ९५१
सालस स्वपातया नेपात दायका ॥

श्री मत्स्येन्द्रनाथलाई चढाएको चाँदीको एउटा
तुलसीपत्रमा यो अभिलेख कुँदिएको छ । यो हाल भण्डारमा
रहेको छ ।

अभिलेख

श्रेयस्तु । सं ७९८ चैत्र कृष्ण प्रतिपद्यां तिथौ मेष
संक्रान्ति पर्वण्ये ॥ ध्व कुन्हु श्री श्री जय श्रीनिवासमल्ल
थाकुलसन सनान जात्रा व श्री ३ दोमाजुया जात्रा व
न्हापलाक सक्षमा भारे अर्थन श्री ३ करुणामय प्रीतिनन
ध्वसि कलहे दुन्ता जुरो ॥ लिय तसं नापलात नाम क्षमाया
विज्यायमाल ॥ ध्वसि कलहे सनान जात्रा पलिंतयामाल जुरो ।
सम्वत् द४४ ध्वव षस स्नान जात्रा नापला डाव श्री श्री
जय योग प्रकाश देवस प्रज्यावस लुनंस ३ डीहो तोला ३
क्षमा होने पातत ना जुरो ॥ ध्व सिक लेन स्वान जात्रा
पतिंको मखायक ॥ सा श्री श्री सदनु जुरो शुभमस्तु ॥

भण्डारमा एउटा जीर्ण चाँदीको करूवा छ । त्यसमा
निम्न अभिलेख कुँदिएको छ -

अभिलेख

नेपाल ८०८ सालमा जय योग नरेन्द्र मल्लको
राजपत्नी जयलक्ष्मी देवी समेतले चढाएको १ अर्को कोठह
२५ तोला ४२७४ थपी १९५८ श्री ३ महाराज देव शमशेर
जङ्ग राणाबाट जीर्णोद्धार गरी चढायाको कलशको चाँदी
तोला १९७९६

भण्डारको चाँदीको करूवाको अभिलेख

श्री शाके १८२३ सम्वत् १९५८ मा प्रमाधी नाम
सम्वत्सरे श्रीसूर्य दक्षिणायने शरहतौ कार्तिक शुक्ल द्वदशयां
तिथौ श्रीमत्स्येन्द्रनाथ प्रीतिकाम श्री ३ गोरख पूर्व लामा
महारानीबाट चढाइ वक्स्याको चाँदीको कलश सुनको टुटी
भयाको तौला तोला २०२ शुभम -----

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको स्नान गर्ने तपेसजस्तो चाँदीको भाँडोमा कुँदिएको अभिलेख

१ शुभ सम्वत् १७१ कि चैत्र शुद्धी १५ रोज ध्वकुन्हु
श्री ३ करुणामय यान्ह ओ नम्नानयात डिठ्ठा धीज नारान
डा षा लुषु विस्म्यत माहर्तु ॥ पालि विक्रिया दामन ध्व
ओहया द्वावल द्यका जुरो ॥ तुक ओह तोला ३ जर्ति समेत
ओह तोला २३६ शुभं -----

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको भण्डारमा रहेको ध्वजाको डाँठमा कुँदिएको अभिलेख

सम्वत् १९६० ज्येष्ठ शुद्धि ६ रोज २ का दिन श्री मत्स्येन्द्रनाथ प्रीति गरी श्री कम्याण्डर इन चीफ भीमसमशेर राणा वहादुर वर्मणा सप्तनीक भै चांदीको ध्वजा चढाइ वक्स्याको सुनको चन्द्र सूर्य २ के तोला २५७ ध्वजा डांठ समेत असल कलकत्ते चादी २२६६ शुभम ----

भण्डारमा नै रहेको चाँदीको करूवा (कलश) को अभिलेख

श्री करुणामय भनी पुराना अंक ९३२१२ को ठहरा ८०१२ मा तोला २३७१ थपी १९५८ साल श्री ३ महाराज देवसमशेर जङ्ग वाहादुर राणाबाट जीर्णोद्धार गरी वक्सेको कलस १ के चादी तोला १०३९१ शुभं

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको रथमा जडान हुने इलैं (षट्कोण) मा कुँदिएको अभिलेख

सम्वत् ९८९ भी वैशाख शुक्ल ३ स श्री ३ करुणामय यात षारा देया श्री चैतया जुरो ॥ भोज्धि समतन दुन्ता जुरो ॥

भण्डारमा रहेको चाँदीको चमर डाँठको अभिलेख

सम्वत् १०६८ वैशाख शुद्धि रोज ५ श्री ३ वुङ्ग देवयात चामर २ शुभम्

श्रीवत्स जन्तरको अभिलेख

श्री पद्मपाणि लोकेश्वर शरण नुनुमाय मयजु मैया
वसुतीर्थ गणेश वन्ता मिति २०३५ साल वैशाख १ गते रोज
६ डोलपा जुरो शुभम् -----

पत्थर जडेको जन्तरको अभिलेख

सु १०७२ मिति को हेला ध्व १४ स श्री ३ करुणामय
यात मदु वहिया महजन थाकलि खिमिनरसि वाखल कन्ह
३२ सेन वह पा हिद्रयाव १ दुन्ता जुरो शुभं

षट्कोण जन्तरको अभिलेख

श्री ३ आर्यावलोकितेश्वर बुङ्ग द्यौ प्रीति महाबौद्धया
तलाघ्नेया ताम्राकार वृषमान कृष्णकुमारीले सेवा ओन
पचन्नीमा १ या वह तोला १२ दोहलपा शुभं । नेपाली सं
१०९५

मोहरमालाको अभिलेख

श्री करुणामय यात धर्मया पासापिंस दोलपा
२०३५।२२६

घुँघुराको अभिलेख

स्वस्ति सं द५७ श्रा
कृ ११ श्री ३ करुणामय प्रि
तिन पञ्च स्वान रक्ष छास्यं

श्री श्री जय विष्णु मल्ल देव
भोगिनी विष्णुमति लक्ष्मी
उभयसन लुया जङ्ग धाँ
धलागव ॥ १३ दुन्ता
जुरो ॥ शुभं -----

तलेजु पाटनः-

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको भण्डारमा श्री तुलजा (पाटन) लाई
प्रयोग हुने केही पूजाका भाँडाहरू छन् । त्यसमा निम्नस्थ
अभिलेखहरू कुँदिएका छन्:-

दशैको घडा अभिलेख

सं १८७० आश्विन शुदी १ पाटन दशैघरके श्री
महारानी त्रिपुरासुन्दरीले चढायाको मार्फत कपर्दार भोटु
पांडे ।

कलशको अभिलेख (ताँवाको)

सम्वत् १८६३ साल प्रथम वैशाख शुदी ९ रोजका
दिन चढायाको कलश ।

चाँदीको अघोरोमा कुँदिएको अभिलेख

श्री सम्वत् १८६६ आश्विन शुदी १ रोज ३ तस
दिनमा श्रीदुर्गा प्रीतये ईश्वर षतूले चढायाको ।

ताँवाको अर्घातोमा कुँदिएको अभिलेख

सं १८७० आश्विन शुदी १ पाटन दशैघरके श्री महारानी त्रिपुरा सुन्दरीले चढायाको मार्फत कपर्दार भोटु पांडे ।

चन्दनखोरीको अभिलेख

सम्वत् १८७० आश्विन शुदी १ पाटन दशैघरके श्री महारानी त्रिपुरासुन्दरीले चढायाको मार्फत भोटु पांडे ।

थालको अभिलेख

सं १८७० आश्विन शुदी १ पाटन दशै घरको श्री महारानी त्रिपुरा सुन्दरीले चढायाको कपर्दार भोटु पांडे ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको जीवन्यास गर्ने ठूलो घडाको अभिलेख

श्री लोकनाथाय नमः ॥ लोकेश्वर श्रुतिधरं तुवर्नैक हेतु रक्ताम्बरं सुगत धर्मं मनस्मनक्तं ॥ हिंसा मनर्थकर मिथ्ये भिघाये मध्या लोको च रक्त मनिसे प्रनमामि नित्यं । दारसिंह विस्नु मल्लं सदा त्वं रक्षतु क्षमः ॥ सम्तादिव्यै खगर्भ्य सदापातु त्वमहर्सि विद्युवान वसु सर्मित वत्सरे नवमेमासि पंचदसे तिथौ सिततरे कविवार समानिते नृप वर्न (वरेण) वरार्थ करेन च । मत्स्येन्द्रनाथाय दिगन्त सम्पदे परापर ग्यान विश्वधिता तम्ने । अमेन संतोषित सर्व नंतवेदीतं जीव घतं (टं) तुलजातं ॥ ने. सं ८५१ सालमा महाराज जय विस्नु मल्लले ब्रह्मको वनाई श्रीमत्स्येन्द्रनाथलाई चढाई

राखेकोमा ९० साल माघ २ गते दिन ठूलो भूकम्प भै मन्दिर समेत भत्की ब्रह्मको काम नलाग्ने भै स्वस्ति श्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि ओजस्वी राजन्य प्रोज्वल नेपालतारा अतिप्रवल गोरखा दक्षिणवाहु पृथुलाधीश श्री श्री श्रीमहाराज जुद्धसमसेर जङ्गवाहादुर राणा ग्राह दक्वा दलाले जिनोद अमे परनिसि साति मरी जियो एलाज्जारो जीसी आई ई पितेङ्ग पाव टिङ्ग शुयान लुचुयां श्याङ्ग अनरेरि लेफटनेन्ट जनरल वृटिस आर्मी अनरेरी कर्णेल अफ दि गोर्खा राइफल रेजिमेन्ट सइठीयान आर्मी प्राइमिनिष्टर याण्ड सुप्रीम कम्पाण्डर ईन चीफबाट जीर्ण उद्धार गरी वक्सेको १९९० साल चैत्र गते रोज शुभम् टोला -----

बुद्धमती श्रीमत्स्येन्द्रनाथसम्बन्धी अभिलेखः-

मन्दिरका उत्तर-ढोका पूर्वपट्टि रहेको घण्टाको अभिलेख

१. श्रेयोस्तु नमः ॥ श्रीलोकनाथाय ॥ यं विष्णु प्रवदन्ति वैष्णवजनाः शम्भुस्तथा शाम्वभाः ॥ शक्तिं शक्तिपरा रविपरा मत्स्येन्द्रनाथं पराः । वुद्धं वौद्धगणा वदन्ति सततं योगप्रकाशो नृपः । मत्वात्वं कुलदेवतेति भज

२. ति ब्रह्मस्वरूपं विभुम् ॥ श्री श्री योग नरेन्द्र देव मल्ल ठाकुल सन दुन्ता घण्टं त्यङ्ग गुलिहडा दाव श्री श्री जय योग प्रकाश मल्लदेव श्री श्री नत लक्ष्मीदेवी निम्ह तिपुर स्यन दुन्ता ॥ वौताराक्व निम्हया ॥

३. गङ्गाशङ्कर वावु चिन्तायाक वहिली यद्धे चक्र सिंह भारो वालाछ्येया घण्ट सिराममा ज्यायाकन क्वाहारया

चन्द्रसिंह वन्देन ज्याडन घण्ट जुलो । व्यापारीह ७ लिखितं
सिद्धिसिंह ॥ सम्वत् ८४६ फाल्गुन शुद्धी पूर्णिमास्यां तिथौ ॥
शुभमस्तु सर्वदा ॥

ढोकाको पश्चिमपट्टिको घण्टको अभिलेख

स्वस्तिश्री मदति प्रचण्ड भुजदण्ड इत्यादि श्री श्री
महाराज जङ्ग वाहादुर राणा जी. सी. वी. प्राइमिनिष्टर
याण्ड कम्याण्डर ईन चीफबाट चरायाका घण्ट हो ॥ इति
सम्वत् १९२७ साल मिति वैशाख शुद्धी ३ रोज शुभम् -----

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको मूल ढोकाबाहिर पूर्वपट्टिको ठूलो घण्टाको अभिलेख

१ श्री भवान्यै नम ॥ महेशार्ह ह तामादि
मायां सुरेशादि देवैः सदा सेव्यमानां । मतंगाधिपानां
कृशानुप्रभाभां भजेऽहं भजेऽहं सदानन्द रूपां ॥१॥ वनेदेव
मार्गे सदासंचरन्ती रणेमुक्तकेशी गणेसु प्रसन्नां । सदा
शोभमानां गलेमुण्डमालां दधानां त्रिनेत्रां शरच्चन्द्र वर्णा ॥२॥
कवी

२ नांहृदम्भोजमध्ये वसन्ती भजेऽहं भजेऽहं सदा देवी
दुर्गे ॥ ज (ग) द्वन्द्यवन्द्यां जगत्यां लयन्ती रतीशारिजायां
मुहुश्राजमानां ॥३॥ कदालोक मातस्त्रिवर्ग प्रदे ते पदाम्भोज
युग्मं स्मरिष्येह मम्वं । भवेमे गतिस्त्वां भवेशि प्रसीद
क्षमस्वापराधं नमिथ्वा वदामि ॥४॥ भजेऽहं भजेऽहं (सदा)

३ कालिकान्तां क्षमां सर्वलोकस्य बीज स्वरूपां । यया
रक्तवीजं तथा चण्डमुण्डं त्रिशूलेनभित्वा कृता मुण्डमालां

॥५॥ भजेऽहं लसद् हेमताटक कर्णा स्तुतां देववृन्दैर्भवानन्द रूपां । महोग्रां विपक्षे स्वभक्ते प्रसन्नां सदा खडगहस्तां लसद् हेमवर्णा ॥६॥ मयूरासनस्तां प्रवालाऽरूणाभां सदा शक्ति हस्तां जगच्छक्ति रूपां । भजेहंसयानां सदा चिन्तमध्यां स्थि -

४ तां विश्ववर्णा तदानन्दरूपां ॥७॥ समस्तं प्रपञ्चादि यत्तत् त्वमेव त्वमेवासि माता पिताऽसि त्वमेव ॥ जलंवायुरर्गिन त्वमेवाऽसि लोके क्षमस्वापराधं नरेन्द्रस्य मातः ॥८॥ भुजङ्गाष्टकं प्रातरुत्था य देव्याः पठेद् यः समस्तं लभेत्तेपिलोके । मुदा वीर योगेन्द्र मल्लेन नूनं कृतं स्वर्गमोक्षप्रदं लोक वर्गे ॥९॥ इति श्री वीर नरेन्द्र मल्ल विरचितं भवान्याः भु-

५ जङ्गाष्टकं सम्पूणाभौ ॥१०॥ श्री भवानी प्रीतिरस्तु । शुभमस्तु ॥ चतुर्नैत्रनागे तथौ कृष्ण संज्ञेयुते गारबारे सिते श्रावणे हि । महादिव्य घण्टा नरेन्द्रण देव्यैः मुदा देवी भक्त्यार्पिता सर्वसिद्ध्यै । अथ देश भाखा ॥ नेपाल सम्बत् ८२४ श्रावण शुक्ल द्वादशी अङ्गारे बार ध्व कुन्हु श्री श्री स्वेष्ट देवता भवानी प्रीतिनः सकलराज चक्रचूडामणि कोटयाहुति यज्ञया पुण्यभिषे

६ क स्नानयां विज्याक मह जयलक्ष्मी देवीया प्रभु महाराजाधिराज श्रीमद् वीर जय योग नरेन्द्र मल्ल प्रभु ठाकुर ध्व दिव्यघण्टा दुन्ता दिन जुलो शुभ ॥ ध्व घण्ट ज्यास चिन्तायाक ओल्लाल यन्तागृह भवानी शङ्कर मुलमी ॥ नकवहार चन्द्रसिंह वन्देन ज्याडन घन्थ जुलो ॥ सिवाहार कलंक छें या शुभ ॥ यज्ञार या द्यमलाज सह ॥

(उपर्युक्त अभिलेखबाट यो घण्टा तलेजुमा चढाएको रहेछ भन्ने थाहा पाइन्छ । ९० सालको भूकम्पपछि

मन्दिरको जीणा गर्दा श्री ३ जुद्धका आज्ञाबाट यहाँ
ल्याइएको हुनुपछै ।)

श्रीमत्स्येन्द्रनाथका साथमा रहने २९ ओटा चपला
(ताँवाका बाकस) छन् । त्यसभित्र रहेको गहनामा निम्नस्थ
अभिलेख छन् :-

अभिलेख जन्तरको (चाँदी)

श्री ३ करुणामय प्रीतिन भगतिपुलया जर्तस्वन
महाविहालया वुधा चार्जे तावाकोन तेजपुन्तीहलख थ्व
कुंभीभा वाग्मतिसे चिसन दोहोलपा जुलो सम्वत् १७९
कार्तिक शुदी १५ लाजे ७ संग्रहया मय उपासन च्वन वेलस
तयागु जुलो ॥

चाँदीको जन्तरको अभिलेख बाकस नं. १

- १ श्री ३ आर्या वलो कितेश्वर सके थ्व भो
- २ होर वेहारी मारा श्री २ नृपेन्द्र मल्ल दे
- ३ व प्रभु ठाकुरस विजय राज्य वंवा
- ४ हारयान्देछ भिजु श्री धन छिन
- ५ रसिदेव भालो रथन जोति गुन
- ६ राज थ्व पनि ओ तैरा पंथ वडा या
- ७ सम्वत् ७९५ पौष वदी ५ दुन्ता ॥

त्यसैको पछिल्तिर स्वर्णाक्षर -

३० त मत्ती पद्म हन्त

ॐ त मत्ती पद्म हन्त

" " "

(३ लाइन उही वाक्य लेखिएको)

चाँदीको सुकीमालाको अभिलेख

१ स्वस्ति ८५५ वैशाख शु ३

२ श्री ३ करुणामय

३ पीतिन श्री २ जयरा

४ ज्य प्रकाशमल्ल देव

५ स भोगिनी तवर्या

६ ल मयजुसनथ्व

७ सुकी माल ८

८ दुन्ता जुरो शुभ

चाँदीको जन्तरको अभिलेख

१ ॐ श्रेयस्तु ॥ सम्वत् ५०५ फाल्गुन शुक्ल
सप्तम्यां तिथौ रोहिणी नक्षत्रे विष्कंभ योगे शुक्रवासरे श्री श्री

२ आर्याविलोकितेश्वर भट्टारकाय श्री सुवर्ण गिरि
लिसिंतायतनाम महान मालिक खडी प्रीतयस्त

३ हितेन श्री रत्न कण्ठ संप्रति ढौषितं

४ श्री ज्ञानचन्द्रेण रचितं शुभम् ।

त्यसमै पछि जोडिएको पाताको अभिलेख

- १ शुभ ॥ श्री श्री श्री वुङ्ग मलोकेश्वर स
- २ के श्री श्री जय रत्न मल्लदेव श्री
- ३ श्री जय अरिमल्ल देवस
- ४ रत्न वैत फोल दुन्ता ॥
- ५ सम्वत् ६०५ वैशाख शुक्ल त्रयोदश्यां

रत्न मल्लकी बहिनीले चढाएको चाँदीको जन्तरको अभिलेख

- १ स्वस्ति ॥ श्री श्री श्री वुंगमलोकेश्वर भट्टारकाय श्री
श्री जय रत्न मल्लदेवस्य भगिनी श्री श्री रत्ना देवी
कनिष्ठानुज श्री श्री जयअरि मल्लदेवस्त द्रत्न
- २ थापति श्री श्री जय हर्ष मल्लदेवेन निवेदितं ग्रैवेयकं
मिदं तेन पुण्य फलेन

३ तथा आयुरारोग्य सन्तति महाराज्यलक्ष्मी
बृद्धिरस्तु ॥

सम्वत् ६०५ चैत्र कृ

४ ष्ण प्रतिपदि तिथौ स्वाति नक्षत्रे शुक्र वासरे
शुभमस्तु सर्वदा

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको चपला नं भित्रको ताँवापत्रको अभिलेख

श्री करुणामय

१. स्वस्ति ॥ श्री महाराजाधिराज श्री श्री जय
श्रीनिवास मल्ल देव ठाकुल सन

२ दुर्जन सज्जनके डा निमित्तिकन चिसित्र एकहटी
याडावसयाआ

३ व गाधाजुयाव चोडा सथ मवु भययाड विज्याडाव
प्रजापनिस्तमिनके

४ कारनस श्री ३ साक्षी आडाव चियां
सिजुयां एक हटीत्वते धुँड

५ जुरो सम्बत ८०५ आषाड शुक्ल पंचमी
आदित्यवार कुन्हु त्व तत्रा जुरो शुभं ॥

ताँवापत्र नं. २ को अभिलेख

१ उँ स्वस्ति ॥ श्रीमत् श्री ३ वुंग
मदार्यावलोकितेश्वर भट्टारकसन धेयोगा

२ डलं येता दिवंशेत विश्वेराम भारो त्यासी
भारो कासीराम भारो थ्वपनिस्त

३ निस्तार चोस्यं विरडाया भोषध्वते ॥ भाषा दाव
तरयावाक चमी गुरोया

४ मुरश्री वुंगदेवसके मोहोर टंका २६३ कायाव दोड
त खा पुराया पति

५ च्वयाव दैवसके तयास आव दाम पुरन पाच कं धं
स्व ध्व ल्याक्ख पति

६ पिकास्यं नेत्रये मदारुध्व निस्तार चोस्यं वियाध्व
ल्याखपति गेरु रसवो

७ द्राकर्ण जुरो । हाङ्गा वेष्ट लोकस रे दृष्ट सम्वत
७८४ फालगुन शुदी १ शुभम् ।

ताँवापत्र नं. ३ को अभिलेख

१ सं द३४ चैत्र कृष्ण प्रतिपक्ष ध्वकुन्हु ॥
२ श्री ३ परमेश्वरस खाल वोरा डोव
३ ओ गुरिल चेत सुधा ध्वपेना सतया
४ श्री श्री दिल महेन्द्र मल्ल ठाकुर श्री
५ राज्येश्वरी माजुथा प्रज्यावस शुभ ॥

चपलाभित्रको किकिपा (केतकी) पत्रको अभिलेख

सम्वत १८६३ असार भाद्रवदी स्वस्तिश्री
..... प्रीति गरी रामचन्द्रले चढाएको शुभम् ।

१३ नं. चपलाको अभिलेख

१ सम्वत द५१ आश्विन वदी ८ ध्वकुन्हु श्री ३
वुङ्गदेवया
२ ध्व चपिला दयका जुरो शुभम् ।

चपला नं. १४ चाँदीको सुकुण्डामा रहेको अभिलेख

१ श्री ३ महेन्द्रनाथका ९९ सालका आम्दानीमध्ये
मार्फत डिङ्गापझ नाथ भट्टराइ -

२ चोक इखाल खाव सेन चांदी तोला १८३ दशैका
.. सिक्री सुकी समेत तखकदा वनाइ राख्यौ इतिसम्बत
१८९९ साल मिति वैशाख शुद्धि १५ रोज गो २ पति शुभं ।

१४ नं. चपला चाँदीको मालामा भएको अभिलेख

श्री मच्छेन्द्र नाथ

१ स्वस्ति श्री शाके १७२६ सम्बत

२ १८६१ साल मिति भाद्र शुक्ल प्र

३ णामास्यां बुधवासरे पूर्व भाद्र नक्षत्रे

४ गण्डयोगे यसदिनमा श्री प्रीतिगरी

५ श्री काजी नरसिंका कज्यानी पद्मधरा

६ ले दोहोरा चांदीका सिक्री समेत गरी

७ अष्टोत्तर शय मोहोरको माला य

८ क चढाऊा कसैले यसमालामा

९ लोभगच्या ... को कु

१० दृष्टि पंचमहापातक

११ लागोस ॥

१४ नं. चपलाको तुलसीपत्ता (चाँदी) को अभिलेख

सम्बत ८७८ चैत्र शु १५ श्री ३ करुणामय प्रीतिन
दलहायचाया जखान पुइनया ध्व कम्भ भारोन हररव नौ
थुडा लुन तोरा २ या वेत येत दुन्ता शुभ ।

अर्को चाँदीको टुक्रामा भएको अभिलेख

श्री श्री योग नरेन्द्र मल्ल देव ठाकुर ।

चाँदीकै टुक्रामा भएको अर्को अभिलेख

लुँतो २० म ३ द्र २२॥ ज्याडा श्री श्री योग प्रकाश
मल्ल ।

रुद्राक्षको मालामा भएको
तुलसीपत्र (चाँदी) को अभिलेख

सं द३१ चैत्रशु.

ध्वकुन्हु श्री ३ करुणाम
य प्रीतिन श्री श्री वीर महीन्द्र
मल्ल श्री राजेश्वरी देवी नि
म सेन ध्व रुद्राक्ष मार
दुन्ता जुलो शुभः ।

चाँदीको जन्तरमा भएको अभिलेख

उँ नमश्री

३ त्रैलोक्य नाथायः ॥

स्वस्ति ॥ सम्वत् ७९७ चैत्रशु

कल षष्ठम्यां संक्रान्ति महापर्व

दिने श्री ३ आर्याविलोकितेश्वर प्रीतिन दान

..... काष्टमण्डप महानगरे रगन तोरो,
 हार दोच्छे गृहास्थित शाक्य भिक्षु धर्मदेवन प्रतिमास
 संक्रान्ति सेवादेस्यं सं पुण्य याङ्न मनोह वन थवहृदय
 फोहो दोहोर पाथे धाडा मोहो टंका १ धनवती याटं
 का थवते दोहो खाया यथा शास्त्र तथा फर
 भवतु थव हृदय फोर लोम याकार
 लोक्य श्वरण निग्रह भयाका
 ले अनिग्रह जुरो
 शुभम जरं भवतु ॥

सुनको भित्र खोक्रो भएको औँठीमा भएको अभिलेख
 महाराज श्रीरिपुमल्लस्याम् ।

श्रीमत्स्येन्द्रनाथको बुद्धमती मन्दिरको
 ढोकामाथिको ताम्रपत्रको अभिलेख

१ श्रीलोकेश्वरायनमः ॥ मत्स्येन्द्र योगिनो मुख्या
 शक्ता शक्ति वदन्तियं बौद्धालोकेश्वरं तस्मै नमो ब्रह्म
 स्वरूपिणे । नेपाला

२ व्दे लोचन छिद्र सप्तौ श्री पञ्चम्यां श्रीनिवासेनः
 राजा । स्वर्णद्वारं स्थापितं तोरणेन सार्धं श्रीमल्लोकनाथस्थ
 गेहे ।

३ सम्वत् ७९२ माघ शुक्ल पञ्चम्याम् ।

श्री बुद्धमतीका हयग्रीव भैरवका शिरोभागमा एउटा
ताम्रपत्र छ । त्यसमा २ भाग गरी एउटा अभिलेख कुँदिएको
छ, जो निम्नस्थ छ-

अभिलेख

१ श्री भैरवाय नमः ॥ यत्कण्ठे प्रतिमा मुदति
सतत....

२ ज्य सर्वे जनाः । प्रोद्धद्रत्नमणि प्रवाल मुकुटालङ्कार
शो

३ भाकराः । श्री श्री भाग्यवतीन्द्र मल्ल नृपति
४ ता दम्पती श्रद्धया । श्रीमद् भीषण भैरवस्य सुतरां
५ संस्थापयामासतु ॥ सम्वत्सरे वसुविलोचन दिग्ग
६ जांके विष्वान् तिथौ सशुभ कार्तिक मासि शुक्ले श्री
श्रीन्द्र

७ मल्ल धरणि पतिनादरेणा संस्थापितः कनक भै
८ रव रम्य रूपः ॥ अनेन पुण्येन श्रीहयग्रीव भैरव
प्रीणातु ॥

दोस्रो पातामा-

१ अत परं नेपाल भाषा लिष्यते ॥ श्रेयोऽस्तु ॥ सम्वत
८२८

२ कार्तिक शुक्ल द्वादशी उत्रभाद्र नक्षत्र हर्षण योग
आ

३ दित्यवार ध्वकुन्हु श्री माणिगलाधिपति
महाराजाधिराज

४ श्री श्री जय इन्द्र मल्लदेव प्रभु ठाकुरस ओ श्री
भारयव

५ ती देवीस ओ नेम्ह उभयसन वुंगस श्री ३ हयग्रीव

६ भैरव भट्टारकया सुवर्ण मूर्ति दयकं अयुताहुति

७ यज्ञ याडाव प्रतिस्था याडा जुरो ॥ ध्ववेलस
चौतारातय

८ लाढ्ये ललित सिंह ॥ चिन्ताया कजन्धे मन पादन
शुभ ॥

श्रीहयग्रीव भैरवको ढोकाबाहिर
सत्तलको भित्र उत्तरपट्टिको अभिलेख

१ उँ० नमः लोकनाथाय ॥ निस्त्रैगुण्य ...

२ धारं सारं संसार गौक्हरो लोकेशं प्रणता ...

३ ब्रह्माच्युत शिवात्मकं ॥ स्वस्ति ॥ श्री मल्ल
लिला पु

४ रि नगराधिपति महाराजाधिराज श्री श्री जय

५ सिद्धि नरसिंह मल्लदेव प्रभुस विजय राज्ये

६ दथ राढ्ये ध्वाख्खा वहार गृह निवासी दयासिंह

७ सन स्वइच्छात वुंग खारसिक्व वुरोव ३ भूयसि ...

८ वुरोव ३ ध्वते श्री मच्छी श्रीलोकनाथ सके
ख्यास

९ गुणीराया अमावास कुन्हु नायफजु पति भोय ...

१० नता नामन दुन्ता जुरो ॥ भाषा ध्व वुया
वर्सानिन

११ व श्री ३ लोकनाथसके चेतसिंह स्वान यातन्हेन

१२ स्ताछ्छि दक्षिणके मिन्हया वाल्लछि दयकं पूजाजु

१३ गुठी जन नकव ध्व कुन्हु पानिजु दुं पिस्यं खचा
स व...

१४ अछिद्रन निस्तरतं यायमाल ॥ पुन भाषा
गुणी रा...

१५ अमावास कुन्हुस ॥ व श्री ३ लोकनाथस अग्रम...

१६ २ नदोत्थ्यं दिवा पुच्छि १ छवयके माल ।
दक्षिणादम्म १

१७ दुकायस दक्षिणादम्म १ फरेमाल ॥ पुन भाषा
श्री ३

१८ को देशपूजायाय जुरसनं ध्वगुथीयान्हपायाय माल

१९ ध्वपूजा धुनका व पंचसार दयकं कलेस पूजायाय
माल

२० त कलेस क्ये थं १ सकलतान दक्षिणादंम ७ ध्व

२१ धुनडाव गुरु भार पनिस्तरपते रायरवय रव

२२ नक ओ गुथीयान पाप ध्व गुथीयार ह्लके पूजा

२३ आदिन चपतेरो लसा श्री लोकनाथया निस्तर ...

२४ पुन भाषा ॥ ध्व अमावास कुन्हु थरपाप निस्य

२५ र भार पनि स्यतं ध्व गुथी याय यासेमे वुया

२६ पात साहो परसा राजदं ड मोहोर टंका १२ छ्ये

२७ तस्यं कास्य विज्याय माल ॥ पुन भाषा ॥

परमेश्वरस

२८ पसच्छेदयका वुतयाथ्व छेस गुणीरा गाके

२९ दश अमावास वादुथ्व स्व कुन्हुतो सजस्यं तं यो

३० द ॥ सम्वत् ७५५ श्रावण कृष्ण अमावास

३१ आदित्यवार थ्व दिनस संकल्प याय

३२ शुभमस्तु ॥

भैरवस्थानका बाहिरपट्टि टाँसिएको ताँवापत्रको
भैरवस्तुति –

सुरक्त वर्णशोभितं त्रिनेत्र वर्तलाकृतिः । जिनेन्द्र मौलि
शोभितं सुधांशुवाल शोभितं । भुजङ्ग कुण्डलोज्वल स
विन्दुपात्र धारिणं । नृमण्ड माल भूषणं भजामि श्रीहयग्रीवम् ।

समन्त भद्र शासनात्सैन्यमार त्रासकं (पल्हाक) कण्ठ
भूषितं भयंक नादहासकं । समस्त कामनाप्रदं समस्त
किल्वषच्छिदं सुतांसुनै (क) निर्षवित् (वीर्यवित्) भजामि
श्रीहयग्रीवम् ।

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची

१. नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा - बालचन्द्र शर्मा
२. भाषा वंशावली, भाग २
३. क्रोनोलजी - डा. काशीप्रसाद जायसवाल
४. लिङ्छविकालका अभिलेख - धनबज्र बज्राचार्य
५. गोपाल राजवंशावली - धनबज्र बज्राचार्य
६. नाथ सम्प्रदाय - डा. हजारीप्रसाद द्विवेदी
७. मच्छेन्द्र पद्यशतकम्
८. त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा
९. हठयोग प्रदीपिका
१०. पुरातत्त्व निबन्धावली - राहुल सांकृत्यायन
११. गोरखनाथ - डा. नागेन्द्रनाथ
१२. हिन्दी साहित्य का इतिहास - आचार्य रामचन्द्र शुक्ल
१३. भारत का प्राचीन इतिहास - मनराल
१४. हिन्दी काव्यधारा - राहुल सांकृत्यायन
१५. गोरखनाथ और उनका युग - डा. रांगेय राघव
१६. हिन्दी अफ नेपाल - राइट
१७. नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास
- सूर्यविक्रम ज्ञवाली
१८. वाटर्स भाग २
१९. तिब्बत में बौद्ध धर्म - राहुल सांकृत्यायन
२०. देवमाला वंशावली - योगी नरहरिनाथ
२१. अप्रकाशित मध्यकालको अभिलेख - धनबज्र बज्राचार्य
२२. भारतीय दर्शन - बलदेव उपाध्याय

२३. कौल ज्ञान निर्णय – प्रबोधचन्द्र वागची
२४. नाथ सम्प्रदायेर इतिहास, दर्शन ओ साधना प्रणाली
– डा. कल्याणी मल्लिक
२५. राजगुरु योगीवंश – सुरेशचन्द्र नाथ मजुमदार
२६. तन्त्रालोक – अभिनव गुप्त
२७. बाबुराम आचार्य नेपाली (पत्रिका) अङ्क ४२ को लेख
–
२८. बिहार उडिसा रिसर्च सोसाइटी जर्नल, खण्ड १४

सहायक सन्दर्भ-ग्रन्थ

१. नेपालको सांस्कृतिक परम्परा र राजमुकुट
– कुलचन्द्र कोइराला
२. नेपाली सांस्कृतिक जात्रापर्व – कुलचन्द्र कोइराला
३. श्रीगुरु गोरखनाथ – कुलचन्द्र कोइराला
४. चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री
– मोहनप्रसाद खनाल
५. सिद्ध सिद्धान्त पद्धति – डा. कल्याणी मल्लिक
६. बौद्ध गान और दोहा – महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री

कुलचन्द्र कोइराला : संक्षिप्त परिचय

जन्म : वि. सं. १९८५ जेठ ९ गते

निधन : वि. सं. २०५० जेठ १४ गते

कुलचन्द्र कोइराला संस्कृति र साहित्यका विशिष्ट अध्येताका साथै उहाँ यी दुवै क्षेत्रमा समान प्रतिस्पर्धात्मक रूपले कलम चलाउन सक्षम हुनुभयो । संस्कृतिका फाँटमा गहकिला ग्रन्थ लेख्नुका साथै उहाँ जीवनको अन्तिम अवस्थासम्म यसैमा साधनारत रहनुभयो । यस्तै, उहाँ कविता, कथा, लेख-निबन्ध, संस्मरण, खण्डकाव्य, समालोचना आदि साहित्यका विविध विद्यामा आजीवन सिर्जनारत रहनुभयो । संस्कृति र साहित्य विषयमा लेखिएका उहाँका कृतिहरू अझ थप्रै अप्रकाशित छन् ।

बहुमुखी प्रतिभासम्पन्न स्वर्णीय कोइरालाको व्यक्तित्व र कृतित्व नेपाली साहित्य र संस्कृतिका क्षेत्रमा सधै स्मरणीय छ । प्रखर लेखनशक्ति, गहनभन्दा गहन विषयवस्तुमा पनि सरल, सहज र त्यक्तिकै आकर्षक प्रस्तुति उहाँको लेखन-सिर्जनाको विशेषता हो । हरेक सांस्कृतिक लेखनहरूमा पाइने मौलिक चिन्तन उहाँको महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

स्व. कोइरालाका प्रकाशित कृतिहरू— संस्कृति र इतिहासतर्फ

१. इन्द्रजात्रा
२. नेपालको सांस्कृतिक परम्परा
 र राजमुकुट
३. पूर्व २ नं. को कान्तिको इतिहास
४. कोइरालाहरू कहाँबाट आए ?
५. वैष्णव सम्प्रदाय र नारायण मन्दिर
६. नेपालका आराध्यदेव भगवान्
 श्रीपशुपतिनाथ
७. नेपाली सांस्कृतिक जात्रापर्व
८. नेपाली खस बाहुनका कुलदेवता मष्टो
९. श्रीगुरु गोरखनाथ
१०. श्रीमत्स्येन्द्रनाथ
११. श्रीतलेजु र दिगुतलेजु (प्रेसमा)

१. मेघदूत (तत्सम छायानुवाद)
२. भृकुटी (खण्डकाव्य)
३. एक पैसा (कथा-संग्रह)
४. बाजेपुराण (हास्यव्यंग्य
 निबन्ध-संग्रह)
५. कुलचन्द्र कोइरालाका
 कविताहरू
६. यात्रा लामावगरको
 (यात्रानिबन्ध-संग्रह)
७. नविर्सिने क्षणहरू
 (संस्मरण-संग्रह)
८. मलाई तिमी सम्भनै
 छाडिदेउ (गीत-संग्रह)